

С. Б. КРИМСЬКИЙ

**ГЕНЕЗИС
ФОРМ І ЗАКОНІВ
МИСЛЕННЯ**

ВИДАВНИЦТВО АН УРСР

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

С. Б. КРИМСЬКИЙ

ГЕНЕЗИС
ФОРМ І ЗАКОНІВ
МИСЛЕННЯ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1962

ДЕЯКІ ІДЕОЛОГІЧНІ І ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ЛОГІЧНИХ ФІГУР

Весь хід розвитку науки, історія боротьби матеріалізму з ідеалізмом свідчать про те, що проблема природи форм мислення має принципіальний в ідеологічному відношенні характер. Ця проблема становить суть одного з аспектів розв'язання основного питання філософії — питання про відображення дійсності мисленням з боку форм останнього. Не випадково Енгельс, характеризуючи шляхи розвитку марксистської гносеології, порівняно з проблематикою домарксистського матеріалізму, виділяв проблему форм мислення як одну з найважливіших. «Те, що наше мислення здатне досягнути, ми бачимо скоріше з того, що воно вже досягло і ще щодня досягає. А цього цілком досить як в розумінні кількості, так і в розумінні якості. Навпаки, дослідження *форм* мислення, логічних категорій, дуже вдячне і необхідне завдання...»¹. На принципіальне значення дослідження логічних категорій, «діалектичної обробки» історії думки, отже, і теорії логічних форм неодноразово вказував В. І. Ленін. «Продовження справи Гегеля і Маркса, — писав він, — має полягати в *діалектичній* обробці історії людської думки, науки і техніки»².

Актуальність завдання діалектичної інтерпретації логічних форм визначається в наш час необхідністю розробки ленінської спадщини, зокрема питання про єдність логіки, гносеології і діалектики в марксизмі. Потреба у розвитку діалектичної логіки диктується завданням дальшого філософського узагальнення даних сучасної

¹ Ф р і д р і х Е н г е л ь с, Діалектика природи, К., 1953, стор. 177;

² В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 132.

науки і посилення боротьби проти сучасної буржуазної філософії. На це націлює марксистів-філософів Програма партії, прийнята на ХХІІ з'їзді КПРС.

Справді, бурхливий розвиток логічних методів у сучасній науці і техніці, зростання ролі математичної логіки в наукових дослідженнях і в розв'язанні теоретичних питань автоматизації, зокрема кібернетики, — все це наполегливо вимагає дальших досліджень у галузі теорії та історії мислення і його форм. Видатний радянський математик академік А. М. Колмогоров підкреслював, що вивчити «механізм викристалізування слів (сигналів, які несуть в собі комплекс образів) і створити на цій базі ранню логіку — надзвичайно вдячна галузь дослідження»¹.

Специфічні риси розвитку сучасної буржуазної філософії, пов'язані з трансформацією традиційного буржуазного позитивізму в логічний позитивізм, що став нині одним з провідних ідеалістичних напрямів, також не повинні випадати з поля зору марксистів.

Зміщення центру ваги буржуазної позитивістської філософії в галузь логічних проблем має певну ідеалістичну традицію. Питання про природу логічних форм гостро дебатовалося ще в домарксистській філософії. Але тоді представником матеріалістичного напрямку в гносеології був, як відомо, матеріалізм метафізичний, який через свою обмеженість не зміг піднятися до дійсно наукового розуміння співвідношення логіки і теорії пізнання. Метафізичний матеріалізм досліджував людську думку «тільки з боку її змісту» і не зміг показати процес відображення об'єктивної реальності в мисленні «також і з боку форми»². Цю непослідовність всіляко намагались використати ідеалісти, які з давніх давен вдавалися до різних перекручень в галузі теорії форм мислення з метою критики матеріалістичних ідей і «обгрунтування» тезису про примат духу над буттям. Не випадково логіка була центром ідеалістичних систем у філософів середньовіччя, а пізніше у Канта і Гегеля, творців найвизначніших в історії філософії ідеалістичних концепцій.

Прагнення використати науку про форми і закони

¹ А. Н. Колмогоров, Автоматы и жизнь, «Техника—молодежи», 1961, № 11, стор. 33.

² Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 197.

мислення для захисту ідеалізму і фідеїзму набуло особливо великого поширення в сучасній буржуазній філософії, яка інтенсивно запозичує з арсеналу ідеалістичних систем минулого давно застарілі аргументи проти матеріалізму.

Ідеологи буржуазії в особі представників сучасних провідних ідеалістичних шкіл прямо проголошують, що «логіка є сутність філософії». Американські неопозитивісти розглядають «філософію як хворобу, що її повинен вилікувати логічний аналіз»¹. У цьому ж дусі висловлюється і один з лідерів сучасного неопозитивізму Р. Карнап, закликаючи перетворити філософські дисципліни в «логічний синтаксис мови науки»².

Зведення всіх філософських проблем до формалізованих систем логічного аналізу пов'язане в сучасному неопозитивізмі з намаганням шляхом абсолютизації формальної сторони розумових процесів «довести» неможливість відображення матеріального світу в свідомості людини, непридатність матеріалістичної теорії пізнання взагалі. В цьому плані і робляться спроби під виглядом використання досягнень сучасної науки (математики і теоретичної логіки) протягнути метафізичну концепцію незмінюваності логічних форм.

Так, у зв'язку з відсутністю в сучасній математиці поняття «змінне число» представники неопозитивізму, які вбачають в математичній логіці єдино можливу систему логіки, заперечують принципи розвитку відносно логічних об'єктів. Логіку вони проголошують свідченням незмінюваності світу, неможливості існування будь-яких змінюваних об'єктивних сутностей. «В нашому світі, — пише один з провідних представників логічного позитивізму А. Тарський, аналізуючи можливість існування змінюваних об'єктів, — ми взагалі не знаходимо сутностей подібного роду; їх існування суперечило б основним законам мислення»³.

З метафізичною трактовкою форм і законів мислення в сучасній буржуазній філософії пов'язана і стара кон-

¹ Н. Feigl, Logical Empirism, «Twentieth Century Philosophy», New York, 1947, стор. 377.

² R. Carnap, Logical Syntax of Language, London, 1937, стор. XIII.

³ А. Тарський, Введение в логику и методологию дедуктивных наук, М., 1948, стор. 33.

цепція апіоризму, згідно з якою логічні закономірності проголошуються незалежними від діалектичного розвитку пізнання. «...Логічні висловлювання, — пише французький неопозитивіст Луї Руж'є, — є істини а ргіогі, бо вони незалежні не тільки від смислу, але також від справжньої цінності елементарних висловлювань, що їх утворюють. Вони істинні завдяки своїй власній формі, будучи позбавлені всякого змісту. Вони нічого не навчають нас про світ, про події, що його утворюють, про об'єкти, які його складають, і їх поведінку; вони відносяться тільки до мови про речі, до символів, якими ми користуємося. Вони істинні а ргіогі, бо вони не залежать від досвіду. Вони необхідні, бо являють собою прості тавтології, які однаково впливають з наших мовних конвенцій»¹.

Проповідаючи апіоризм і суб'єктивізм у логіці, сучасний неопозитивізм взагалі обминає питання про історичну природу форм мислення та їх діалектичні взаємоперетворення. Логічні закономірності інтерпретуються неопозитивістами як функції довільних конвенцій, що регулюються лише суб'єктивністю особистого вибору. А при такій персоніфікації логіки всяке утвердження об'єктивно-діалектичних основ логічних форм та їх-генетичної природи втрачає позитивний смисл, оскільки будь-яка з логічних закономірностей проголошується випадковою флюктуацією безмежної кількості не пов'язаних між собою психічних настанов і трактується як умовний результат довільної гри особистих намірів.

Закони мислення, писав англійський прагматист Фердинанд Шіллер, «є умовностями, що регулюють жонглювання словами, які складають гру, що зветься формальною логікою»². Цей суб'єктивізм у логіці був піднесений вже згадуваним Р. Карнапом у так званий принцип терпимості, згідно з яким форми мислення «обираються зовсім вільно».

Спекулюючи на можливості вибору кількох прийомів логічного обчислення при вирішенні тих чи інших задач методами математичної логіки, ототожнюючи множинність лінгвістичних виразів логічних актів у різних на-

¹ L. Rougier, *Traité de la connaissance*, 1955, стор. 119.

² F. C. S. Schiller, *Must Philosophers Desagree?* London, 1934, стор. 42.

ціональних мовах з самими логічними закономірностями, сучасні неопозитивісти роблять висновок про множинність «національних» логік, про наявність принципіально відмінних структур мислення у різних народів. «Американець, — твердить американський семантик С. Чейз, — буде мислити не так, як хопі, китаець або мешканець Трабріанського острова»¹.

Відповідно до цього у сучасній буржуазній філософії ведуться пошуки логік, принципіально відмінних від начебто властивої лише цивілізованим «білим» расам нормальної будови людської думки, робляться спроби довести, ніби у відсталих у культурному відношенні народів «дійсно може існувати інша логіка, керована іншими принципами»². Зміст подібних тверджень зводиться до того, щоб теоретично виправдати колоніальну політику імперіалізму, його горезвісну концепцію протиставлення «Заходу» «Сходові». Не випадково французький логік Массон-Урсель заявляв: «Схід вчить нас, що характер нашої логіки понять є виключно європейський»³.

І хоча при цьому, з точки зору того ж «принципу терпимості», неможливо встановити переваги тієї чи іншої логіки, антинаукова концепція протилежності «європейських і східних логік» проповідується як доказ «неповноцінності» мислення народів «східної раси». Тут сучасний неопозитивізм щільно змикається з розробленою раніше Дюркгеймом, Фрейдом, Кассілером, Леві-Брюлем, Арієті, Ван дер Лееуvom та іншими буржуазними дослідниками «теорією» про «пралогічність» мислення відсталих у культурному відношенні народів.

За цією реакційною теорією мислення таких народів начебто неповноцінне, дологічне, нагадує, як твердить З. Фрейд, мислення психічно хворого. Мислення «примитивів», зазначає французький лінгвіст Л. Леві-Брюль, взагалі не здається «таким, що досягло гідності того, що ми називаємо власне мисленням», воно ірраціональне і «споріднене з сновидінням»⁴.

Для доказу цієї дуже далекої від науки тези вико-

¹ St. Chase and M. Chase, Roads to Agreement, New York, 1950, стор. 200.

² A. Patri, Sur la logique de la pensée mythique, «Ordre, désordre, lumière», Paris, 1952, стор. 132.

³ Цит. за кн.: Ш. Серрюс, Опыт исследования значения логики, М., 1948, стор. 89.

⁴ Lévy-Bruhl, La mentalité primitive, Paris, 1925, стор. 3.

ристовується характерний софістичний прийом: сліди первісної свідомості, що збереглися до нашого часу і закріпилися в лінгвістичних формах та окремих рисах побуту деяких народів, оголошуються сучасним (!?), типом мислення, яке начебто властиве «східним расам».

Методологічною основою подібних «теорій» є метафізичне перекручення дійсного історичного процесу розвитку мислення та його форм. «Під терміном «пралогічний», — писав Леві-Брюль, — зовсім не треба розуміти, що примітивне мислення являє собою якусь стадію, яка передує в часі появі логічного мислення»¹. Цим самим заперечується можливість порівняльно-історичного аналізу розумової діяльності, проповідується антиісторизм в підході до питань логіки, а разом з тим протягується ідеалістична думка про існування мислення без логічних форм, абсолютно протилежного нормальній людській логіці. «Наша розумова діяльність, — робить висновок Леві-Брюль, — є одночасно раціональною і ірраціональною. Пралогічне і містичне співіснує в ній разом з логічним»².

Наукова неспроможність теорії «пралогічності» настільки очевидна, що сам Леві-Брюль був змушений, як про це свідчать його «Записні книжки», видані посмертно в 1949 р., відмовитися від своїх поглядів. Проте названа теорія ще зберігає на Заході овій вплив. І якщо з боку деяких буржуазних вчених посилюється критика її, то ведеться вона не в позицій заперечення методологічних основ, а з точки зору ствердження того ж принципу незмінюваності мислення та його форм, що проводиться під прапором «нових» вчень.

Справа в тому, що такі буржуазні вчені занепокоєні, як би дослідження первісного мислення не призвело до підриву теїстичної догми про спільність «релігійного досвіду» у народів, не створило б уявлення про релігію як пережиток того часу, коли «у нас не було підборіддя», тобто періоду нижчого ступеня дикунства. В зв'язку з цим деякі сучасні буржуазні вчені і філософи в душі найвульгарнішої метафізики всіляко доводять, що мислення завжди було одним і тим самим, що пітекантроп мав такі ж поняття, як і сучасна людина, що логічна

¹ Леві-Брюль, Первобытное мышление, М., 1930, стор. 49.

² Там же, стор. 320.

будова сучасного мислення була результатом якогось вихідного «осяяння» згори і з'явилася у первісній людині разом з її «божественною» душею. Тому сучасні ідеологи буржуазії твердять, що ніякої різниці в мисленні палеолітичної людини і цивілізованого представника «християнського світу» немає¹.

А звідси робиться вже прямий висновок про відсутність будь-якої специфіки у первісному і сучасному мисленні, заперечується самий принцип історичного вивчення логічних форм на різних ступенях розвитку розумової діяльності. «Вирази «примітивне мислення» і «сучасне мислення», — пише французький лінгвіст Моріс Леенгардт, — обидва однаково помилкові, бо не відповідають ніякій реальності у світі»².

Отже, первісна людина була такою ж, як і ми, а ми, мовляв, такі ж, як і первісні люди, твердять адепти цих клерикалістських концепцій. Тому ніякий «еволюційний ланцюг» між первісним і сучасним мисленням, вважають деякі буржуазні теоретики, не може бути знайдений.

Таким чином, як з точки зору логічних концепцій сучасного неопозитивізму, так і з точки зору теїстичного підходу до аналізу конкретного матеріалу з історії мислення проблема історичності форм і законів мислення у сучасній буржуазній науці підміняється відкритою пропагандою метафізики та ідеалізму в питаннях теорії мислення. Разом з тим розвиток сучасної буржуазної філософії показує, як ідеалістичне розв'язання «абстрактного» питання про природу мислення та його форм змикається з різними сторонами імперіалістичної ідеології — від колоніалізму до клерикалізму.

Тактика боротьби реакційної ідеалістичної філософії проти матеріалістичного світогляду до певної міри визначається спробами неопозитивістів видати хиткі позиції метафізичного матеріалізму в галузі проблеми відображення буття мисленням з боку форм останнього за слабкість або навіть «неможливість» матеріалістичного трактування мислення взагалі. Проблема відображення об'єктивної реальності в логічних формах дійсно не може

¹ Див. W. Howells, *The Heathens Primitive man and his Regions*, New York, 1948, стор. 2.

² M. Leenhardt, *Do Kamo. Sa personne et le mythe dans le monde mélanésien*, Paris, 1947, стор. 252.

бути вирішена в позицій метафізики. Не випадково в питаннях трактування логічних форм метафізика стає прапором сучасного неопозитивізму, який марно намагається «спростувати» матеріалістичну теорію відображення.

Досвід ідеологічної боротьби навколо логіки в достатній мірі свідчить про те, що питання про відображення дійсності мисленням з боку форм останнього метафізика веде до ідеалізму, а проблеми матеріалістичної гносеології упираються в проблеми матеріалістичної діалектики. Звідси пряма класова інтересованість сучасних буржуазних гносеологів у зкритті метафізики, у запереченні діалектичного характеру логічних форм з метою пропаганди ідеалізму та ідейізму.

Ось чому критика сучасного неопозитивізму прямо залежить від розробки проблеми діалектичної трактовки форм мислення. Проблема діалектичної інтерпретації логічних фігур, що пов'язана з питанням про відображення буття мисленням з боку форм останнього, співзвучна найбільш актуальним проблемам матеріалістичної гносеології в цілому.

У працях класиків марксизму-ленінізму ми знаходимо блискучі вразки розв'язані багатьох принципіальних питань історичної еволюції форм і законів мислення. Важлива робота по конкретизації і розробці марксистської концепції генезису формального апарата мислення проведена радянськими вченими. Проте у цій галузі є ще багато «білих плям».

Серед важливих досліджень що мають відношення до вивчення генезису логічних форм, є не тільки філософські роботи, а й деякі наукові праці з психології, мовознавства, антропології та фізіології вищої нервової діяльності, в яких розв'язання вузькоспеціальних питань тісно переплелось з постановкою теоретичних проблем історії логічного мислення.

На особливу увагу заслуговує дослідження проф. В. В. Бунака «Походження мови за даними антропології»¹. На цікавому археологічному та антропологічному матеріалі В. В. Бунак найбільш повно і систематично показує формування мово-рухового апарата людини в процесі антропогенезу. Незважаючи на гіпотетичність та спірність деяких положень, ця робота має

¹ Див. «Труди Інститута етнології АН СРСР, нова серія», т. XVI, М., 1951.

велике значення для наукового аналізу ряду питань антропогенезу.

Оригінальні нові матеріали, пов'язані з експериментальним дослідженням розвитку мислення і мови в процесі онтогенезу, містяться в книзі О. Р. Лурія та Ф. Я. Юдовича «Мова і розвиток психічних процесів у дитини» та в інших роботах з психології¹.

Серед чисто філософських досліджень з проблеми еволюції логічних форм слід вказати на статті проф. Л. О. Резнікова «Проблема утворення понять в світлі історії мови»², «До питання про генезис людського мислення»³, які мали, на наш погляд, певне значення для розробки даної тематики. Проте названі статті багато в чому перегукуються з теоретичною концепцією акад. Марра, їх зміст не є безспірним; крім того, Л. О. Резніков ставить в них загальні проблеми еволюції мислення і розвитку понять, не торкаючись генезису суджень умовиводів і законів мислення.

Останнім часом у нашій літературі з'явилися монографії О. Г. Спіркіна, І. Ф. Протасені і Н. П. Антонова, в яких висвітлюється проблема походження свідомості. Правда, не всі ці монографії мають пряме відношення до розглядуваної нами проблеми. Так, у книзі І. Ф. Протасені «Походження свідомості і її особливості»⁴ і роботі Н. П. Антонова «Походження і суть свідомості»⁵ зовсім не розглядається проблема генезису логічних фігур і законів. Основне завдання названих монографій полягає, за визначенням їх авторів, в історичному аналізі перетворення матеріального в ідеальне в процесі пізнання, в конкретно-історичному з'ясуванні питання: «Чому фізіологічна діяльність кори головного мозку супроводжується суб'єктивним сприйняттям матеріального світу?»⁶. Разом з тим у цих роботах міститься великий

¹ Див. А. Р. Лурія и Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956.

² Див. «Философские записки Института философии АН СССР», т. I, 1946.

³ Див. «Ученые записки Ростовского н/Д государственного университета», т. VI, в. 3, 1945.

⁴ Див. И. Ф. Протасеня, Происхождение сознания и его особенности, Минск, 1950.

⁵ Див. Н. П. Антонов, Происхождение и сущность сознания, Иваново, 1959.

⁶ Там же, стор. 8.

цінний матеріал з біології і павловської фізіології, що стосується розгляду проблеми переходу від матерії «невідчуваючої» до матерії «мислячої».

Особливий інтерес становить монографія О. Г. Спіркина «Походження свідомості»¹. Автор цієї монографії не уникає проблеми генезису логічних форм. Ще раніше він опублікував дві цікаві статті: «Формування абстрактного мислення на ранніх ступенях розвитку людини»² і «Походження мови та її роль у формуванні мислення»³, в яких на підставі новітніх наукових фактів аналізується наочність первісного мислення і конкретність його понять. Тема дослідження названої монографії значно ширша. В ній, зокрема, викладається ряд цікавих думок про розвиток операцій синтезу, аналізу, узагальнення, абстрагування. В роботі О. Г. Спіркина міститься також важливий матеріал про формування у мисленні діалектичних категорій. Цей матеріал має істотне значення для проблеми розвитку загальних понять.

Що ж до проблем конкретної історичного аналізу формування умовиводів, становлення структур суджень на різних етапах конкретно-дійового і теоретичного мислення, з'ясування основних моментів у процесі логічного формоутворення в їх природній послідовності, хронологізації цього процесу, розгляду генезису логічних законів та інших сторін формального апарату пізнання, то вони ще детально не розроблені в радянській філософській літературі. Розглянути, хоча б у першому наближенні, проблему еволюції форм і законів мислення, зокрема ще не розв'язані питання, і становить завдання цієї роботи.

¹ Див. А. Г. Спіркин, Происхождение сознания, М., 1960.

² Див. «Вопросы философии», 1957 № 5.

³ Див. зб.: «Мышление и язык», Л 1957.

ДІАЛЕКТИЧНА ПРИРОДА ФОРМ МИСЛЕННЯ

Об'єктивні основи логічних форм

Принципiальна лiнiя дiалектичного матерiалiзму щодо мислення полягає в розкриттi природи останнього як iдеального вiдображення матерiального, в показi суспiльно-iсторичного характеру мислительних процесiв, матерiальних основ їх функцiонування. «Навiть туманнi утворення в мозку людей, — писали Маркс i Енгельс, — i вони є необхідними продуктами, свого роду випарами їх матерiального життєвого процесу, який може бути встановлений емпiрично i який зв'язаний з матерiальними передумовами»¹.

Розглядаючи мислення як сублiмат матерiальної дiйсностi, як вiдображення об'єктивної реальностi, марксизм-ленiнiзм, проте, не ототожнює логiчних форм з об'єктивними речами i процесами. На точцi зору об'єктивiзацiї мислення з його специфiчними законами i формами стоїть об'єктивний iдеалiзм, який вбачає в ньому не iдеальне вiдображення матерiального, а саму об'єктивну реальнiсть.

На противагу iдеалiзмовi дiалектичний матерiалiзм обстоює досвiдне походження як змiсту, так i форми мислення. При цьому досвiд розглядається не однобiчно, не лише як матерiально-виробнича практика людей, а й як практика вiдображення об'єктивного свiту, досвiд пiзнання. В цьому розумiннi Енгельс вживає термини «зовнiшнiй» i «внутрiшнiй» досвiд, пов'язуючи перший iз змiстом мислення, а другий — з формою².

Форма мислення у такiй же мiрi досвiдна, як i змiст,

¹ К. Маркс i Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 24.

² Див. Фрiдрiх Енгельс, Анти-Дюринг, К., 1953, стор. 286.

так само, як і мислення в цілому, визначається зовнішнім матеріальним світом. Але специфіка лінійної форми полягає в тому, що вона відображає дійсність опосередковано, через розвиток змісту мислення у розвитку практики пізнання, тобто в історії думки. Розглядаючи форми і закони мислення як історичний продукт розвитку практики, В. І. Ленін писав: «...пракка людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки»¹.

Отже, форми і закони мислення становлять не безпосереднє відображення дійсності (інакше зникла б різниця між формою і змістом мислення), а результат історичного розвитку мислення, сублімат багаторазового повторення практики відображення об'єктивного світу. Логічні форми і закони, будучи наслідком абстрагування від конкретності, що дана в кожному елементарному акті відображення об'єктивного світу, не зводяться, проте, до неї (конкретності), а являють собою продукт тривалої теоретичної роботи мислення, продукт розвитку практики пізнання.

Інакше кажучи, форми і закони мислення абстрагуються з дійсності в історичному процесі розвитку пізнання. Тому в кожному акті відображення об'єктивної реальності криється можливість і необхідність всіх логічних форм і законів. Але тільки з розвитком практики пізнання така можливість перетворюється в дійсність, тобто кожному рівневі розвитку абстрактної здатності мислення, кожному періоду розвитку так званого внутрішнього досвіду, практики пізнання відповідає певний ступінь розвитку логічних форм і законів. Цим начисто відмітається ідеалістична теорія Лейбніуса, Кассієра та інших дослідників про стадії «долічного» мислення.

Мислення завжди логічне, оскільки воно відображає об'єктивну реальність, а без правильного відображення об'єктивної реальності людина, як вказує В. І. Ленін, не зуміла б пристосуватися до зовнішнього середовища. Інша справа, що у відповідності з «спільно-історичною практикою і запитамі пізнання, з розвитком абстрактного мислення і «внутрішнього досвіду» в історії мислення мають місце різні ступені розвитку логічних законів і форм. Так, Ф. Енгельс, вказуючи на спільність основ-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 20

них операцій думки у людини і вищих тварин, разом з тим підкреслює, що відмінність між цими операціями визначається історичним розвитком абстрактного мислення, методу пізнання. «Тільки ступенем (розвитком відповідного методу), — пише він, — вони різні»¹. На такий характер розвитку мислення вказує також К. Маркс: «Оскільки процес мислення сам виростає з певних умов, сам є *природним процесом*, то дійсно осягаюче мислення може бути лише одне й те саме, відрізняючись тільки ступенем, залежно від зрілості розвитку і, зокрема, розвитку органу мислення. Все інше нісенітниця»².

Таким чином, діалектико-матеріалістичне розуміння природи логічних форм і законів ґрунтується на історичному розгляді <практики відображення об'єктивного світу>. Наукове, тобто діалектико-матеріалістичне, розв'язання основного питання філософії неможливе без розгляду генезису форм і законів мислення. Адже логічні фігури виступають як відображення дійсності лише в історичному процесі розвитку практики пізнання, тільки в рамках єдності історичного і логічного, а безпосередньо не зводяться до об'єктивної реальності. Тому точка зору матеріалізму і діалектики в логіці, як і взагалі в теорії пізнання збігається.

Так, спроба *метафізично* розглянути форми і закони мислення як раз і назавжди дані сутності, що найяскравіше знайшла свій прояв у філософії Канта, призводить до неможливості знаходження матеріальної, досвідної основи мислення і веде до апріоризму, тобто до *ідеалізму*. З другого боку, спроба *ідеалістично* ототожнити форми і закони мислення з самою об'єктивною реальністю (найбільш яскраво виражена у Гегеля) веде до відмови розглядати процес виникнення форм мислення в розвитку суспільно-історичної практики, оскільки вони розглядаються як самі об'єктивні речі, а не як діалектичний процес відображення розвитку цих речей. Така ідеалістична точка зору веде до *метафізики*.

Не випадково Гегель навіть не торкається питання про еволюцію і виникнення форм і законів мислення, а розглядає лише взаємний перехід уже існуючих форм

¹ Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 163.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1954, стор. 198.

мислення, відкритих Арістотелем. На цей органічний зв'язок ідеалістичного і метафізичного підходу до форм мислення (що має місце у Гегеля) вказав у «Філософських зошитах» В. І. Ленін. Для Гегеля форми мислення вводяться до самих об'єктивних речей: «Поняття в своїй об'єктивності є сама суцща в собі для себе річ». В. І. Ленін позначає цю цитату буквами «NB» і тут же додає, беручи свої слова в рамку:

«=об'єктивізм+містика і зрада щодо розвитку»¹.

Отже, метафізичний розгляд форм і законів мислення веде до ідеалізму, а ідеалістичний розгляд їх — до метафізики.

Єдино наукове вирішення проблеми про природу логічних форм може бути дане лише на ґрунті матеріалістичної діалектики, яка не ототожнює форм і законів мислення з об'єктивною реальністю і разом з тим не розглядає їх як додосвідні, апіорні умови мислительної діяльності. Що ж являють собою логічні форми і яка їх гносеологічна і діалектична природа?

Форми мислення — це загальні структури всякого мислимого змісту, що виражають логічні способи взаємовідношення найбільш загальних елементів кожної думки. Такими загальними способами взаємозв'язку загальних елементів думки є *поняття*, в якому істотні ознаки пізнаваного предмета виступають для мислення в структурі абстрактної єдності; *судження*, в суб'єктно-предикативній структурі якого відображаються предметно-атрибутивні та інші відношення об'єктивного світу; *умовиводи*, що виступають тричленною структурою опосередкування суб'єкта і предиката середнім терміном, в якій єдність предмета і ознаки визначається третім моментом кожної суперечності — її підставою.

Ці загальні структури думки вперше описав ще Арістотель. У зв'язку з цим у логіці виникло питання про об'єктивний аналог загальних елементів думки, що утворюють структури понять, суджень і умовиводів. Щільно до розв'язання даного питання наблизився Гегель, який у містифікованій формі висловив багато геніальних здогадок щодо об'єктивного аналогу логічних фігур. І лише класики марксизму-ленінізму вперше науково, матеріалістично проаналізували загальні елементи дум-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 161.

ки, раціонально витлумачивши їх як відображення об'єктивної діалектики одиничного, особливого і загального¹.

З точки зору матеріалістичної діалектики поняття є відображенням істотного в речах і явищах об'єктивного світу; воно фіксує, наприклад, не просто конкретний дім, а ті загальні істотні ознаки, що властиві всім домам. Отже, загальність поняття відносна, не самодостатня, а вона виступає як загальність якихось конкретних одиниць в особливому (тобто взятому з певного боку) прояві. Таким чином, поняття з притаманними йому рисами загальності протистоїть конкретно-чуттєвій одиниці об'єкта не метафізично, а діалектично, як форма пізнання, що черпає свій зміст з відображення конкретно-чуттєвих речей.

Суть пізнання полягає в поглибленні конкретно-чуттєвого матеріалу відображення дійсності до розкриття загальних закономірностей в одиничних і особливих проявах об'єкта. Ось чому загальне в понятті — це не пуста абстракція, «але загальне таке, що втілює в собі багатство особливого, індивідуального, окремого» (все багатство особливого і окремого!)². Наукове витлумачення поняття як логічної форми полягає, отже, в розгляді його функцій з точки зору діалектики Од., Ос. і З. Саме через цю діалектику Од., Ос. і З. поняття і відображає світ, розкриваючи не лише об'єктивність свого змісту, а й об'єктивність форми³. Ось чому В. І. Ленін і пов'язує питання про об'єктивність понять з питанням про об'єктивність діалектичного взаємозв'язку Од., Ос. і З. «Заперечувати об'єктивність понять,— пише він,— об'єктивність загального в окремому і в особливому, неможливо»⁴.

Отже, з точки зору матеріалістичної діалектики об'єктивну основу тих загальних елементів думки, які спе-

¹ При дальшому викладі ми позначатимемо терміни «одиничне», «особливе», «загальне» відповідно через символи Од., Ос., З. — так, як це прийнято у логіці.

² В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 84—85.

³ У зв'язку з багатозначністю терміну «форма», вживаного в найрізноманітніших планах, треба уточнити, що в даному тексті йдеться про логічну структуру думки, структуру, яка виражає основні типи взаємозв'язку Од., Ос. і З., що з гносеологічної сторони можуть бути віднесені до формальних моментів змісту конкретних висловлювань.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 164.

цифічно ґрунтуються в структурі поняття, становлять одиничні, особливі і загальні сторони самих об'єктів в дійсності. Проте у формі поняття ці загальні, особливі і одиничні моменти не розкриті, не розгорнуті, представлені лише в абстрактній єдності.

Більш наочно єдність одиничного і загального знаходить вираз у логічній формі судження¹, де об'єктивний зв'язок цих діалектичних моментів виступає вже структурно, у вигляді взаємозв'язку суб'єкта (S) і предиката (P), того чи іншого висловлювання. За своїм змістом суб'єкт судження позначає конкретний цілісний в своїй одиничності предмет, а предикат — позначає даний предмет як якусь загальну, абстрактну характеристику, що пізнається у відношеннях речей. В цьому і полягає характер судження як логічної форми.

У такому розумінні логічна форма судження — «S є P» — виражає відношення «Од. є З.», що відбиває взаємозв'язок одиничного і загального в дійсності. Підкреслюючи цю обставину, В. І. Ленін писав: «Почати з найбільш простого, звичайного, масовидного etc., з речення якого завгодно: листя дерева зелене; Іван є людина; Жучка є собака і т. п. Уже тут (як геніально помітив Гегель) є *діалектика: окреме є загальне*»². Таким чином, об'єктивну основу структури судження також становить діалектика Од., Ос. і З.

Виражаючи в суб'єкті і предикаті предмет та його загальні визначення, логічна форма судження, проте, структурно не виявляє третього моменту об'єктивного зв'язку Од. і З. — особливе. Зв'язок одиничного і загального, в якому проявляється їх єдність через особливе, знаходить вираз лише в умовиводі. Саме в останньому трьом діалектичним моментам об'єктивного взаємозв'язку — Од., Ос. і З. — структурно відповідають три терміни — суб'єкт (S), предикат (P) і середній член (M). У цьому розумінні структура логічної форми умовиво-

¹ Тут ми розглядаємо логічну структуру судження в її розвинутому, абстрактно-теоретичному вигляді як предметно-атрибутивне відношення, зафіксоване ще традиційною, класичною логікою: Однак на ступені чуттєво-емпіричної діяльності пізнання існує і така функціональна форма виявлення суджень, в якій зв'язок Од. і З. усвідомлюється у відношеннях еквівалентності S і P або в інших елементарних залежностях.

² В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 347.

ду відповідає характеру об'єктивних діалектичних закономірностей взаємовідношення одиничного і загального, які виступають в своїй єдності через особливе. Не випадково К. Маркс зазначав, що фігури умовиводу можуть мати об'єктивний аналог, що в дійсності взаємовідношення Од., Ос. і З. можуть утворювати об'єктивні співвідношення, які будуть схожі, аналогічні до структур силогізму. Наприклад, характеризуючи діалектичне співвідношення між виробництвом, розподілом, обміном та споживанням, К. Маркс писав: «Виробництво, розподіл, обмін, споживання утворюють, таким чином, справжній силогізм: виробництво, становить у ньому загальність, розподіл і обмін — особливість, а споживання — одиничність, яка замикає собою ціле»¹. Аналогічну силогізмів фігуру, з точки зору К. Маркса, утворює і співвідношення типу «товар—гроші—товар» у структурі товарного обміну. «...Абстрактно-логічно Т—Г—Т може бути, — підкреслював К. Маркс,—зведене до форми силогізму Ос.—З.—Од., де особливість становить перший крайній член, загальність — зв'язуючий середній член і одиничність — останній крайній член»².

Таким чином, форми мислення навіть на порівняно високому рівні своєї структурної організації виступають як логічний вираз об'єктивної «логіки» речей, вираз дійсного процесу історичного розвитку. І це відбувається зовсім не тому, що самі речі є силогізмами, а в силу того, що практичне оволодіння об'єктами, «діяння» над речами виділяє у них такі властивості і відношення, які роблять можливими фігури умовивідного знання про об'єкт.

Інакше кажучи, практика пізнання і перетворення світу «замикається» фігурами логіки і тим самим ніби «доставляє» їх пізнанню, переводить історичний процес в його логічний адекват, веде до відповідності історичного і логічного. Торкаючись цього питання в зв'язку з аналізом раціонального змісту гегелівської логіки, В. І. Ленін писав: «Коли Гегель старається — іноді навіть: силкується і пнеться — підвести доцільну діяльність людини під категорії логіки, говорячи, що ця діяльність є «висновок» (Schluß), що суб'єкт (людина) відіграє

¹ К. Маркс, До критики політичної економії, К., 1954, стор. 180.

² Там же, стор. 79—80.

роль такого-то «члена» в логічній «фігурі» «висновку» і т. п., — **ТО ЦЕ НЕ ТІЛЬКИ НАТЯЖКА, НЕ ТІЛЬКИ ГРА. ТУТ Є ДУЖЕ ГЛИБОКИЙ ЗМІСТ, ЧИСТО МАТЕРІАЛІСТИЧНИЙ**¹. І далі В. І. Ленін продовжує: «Для Гегеля діяння, практика є логічне «заключення», фігура логіки. І це правда! Звичайно, не в тому розумінні, що фігура логіки інобуттям своїм має практику людини (= абсолютний ідеалізм), а *vice versa*: практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки»². Практика, отже, є субстратом формоутворювального процесу, його носієм і найближчою передумовою.

Справді, логічні форми не пусті оболонки, а форми істини, засвоєння об'єктивної істини. Але істина дається лише в ході практичної перевірки і перетворення в практику теоретичного знання. Ось чому процес практичного виправдання, застосування логічної системи знань і може розглядатися як сфера виявлення логічних функцій практики, її здатності завершуватись «фігурами» логіки. І якщо ми звернемо увагу на цей аспект розвитку практики, то виявимо, що логічним структурам теоретичного знання відповідатиме певна послідовність їх практичного виправдання як форм засвоєння об'єктивної істини.

Конкретно ця послідовність виражатиметься в тому, що наші теоретичні знання, якщо вони оформлені системою певних понять, суджень та умовиводів, можуть спочатку виступати як об'єкт практики з боку загальної недиференційованої єдності даних логічних структур; потім їх відповідність логічним функціям практики виражатиметься рамками практичного виправдання теоретичного знання на рівні суб'єктно-предикатних відношень, тобто на тому рівні, коли вона виражається структурами суджень, і лише на завершальному етапі оволодіння об'єктивною істиною наші теоретичні знання робляться конкретно-практичними у всьому обсязі своїх умовивідних здатностей.

Безумовно, подібне практичне застосування логічних фігур у процесі об'єктивації знань означає разом з тим і дальший розвиток змісту понять, суджень і умовиво-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 175.

² Там же, стор. 200.

дів, що усуває можливу гіпотетичність або імовірність їх початкового смислу і завершує (цикл розвитку форм мислення від абстрактного поняття до поняття конкретного).

Розглянемо вазначену (закономірність розвитку логічних функцій практики) на конкретному прикладі. Візьмемо історію розвитку поняття «атом». Це поняття виникло задовго до появи експериментуючої науки і мало спочатку натурфілософський характер. Незважаючи на емпіричні передумови свого утворення, поняття «атом» тривалий період являло собою об'єкт теоретичного розгляду. Жодна властивість атома не виводилась експериментально і тому жодній з дедукуючих його форми думки не відповідали практично встановлені відношення, адекватні логічним зв'язкам між змістом термінів суджень та умовиводів про даний об'єкт. Практика виправдувала теоретичні положення про існування атомів лише в рамках загального уявлення про їх властивості, при якому логічні форми ще не диференціювалися як фігури практично втіленого знання.

Потрібно було кілька століть, перш ніж (практика наукових досліджень) привела на рубежі XVIII—XIX ст. до емпіричного доведення існування атомної ваги, однієї з найістотніших властивостей атома. Тим самим предметно-атрибутивна структура наших суджень про атомні об'єкти виявилась експериментально виправданою в рамках уявлення про атом як субстрат і атомну вагу як його атрибут, властивість. Таким чином, практика немов би визначила ефективну сферу наших знань про атом у предметно-атрибутивній структурі судження.

Але в цей період (практично) виправдуються лише уявлення про окрему фізичну властивість атома — атомну вагу. Інші його фізичні властивості не виявляються (експериментально). Ось чому на рівні атомістики XVIII — початку XIX ст. різні види структури складних суджень про атом — типу розділових, умовно-розділових та інших — ще не мають практично встановленого адеквату. Отже, не стають об'єктом практики і відношення, характерні для змісту зв'язаних з ними умовиводів. Точніше кажучи, сама практика не виявляє функцій, адекватних до структури умовиводу.

Відкриття атомної ваги дозволило пов'язати фізичні властивості атома з хімічними, що привело в другій по-

ловині XIX ст. до встановлення періодичного закону, на основі якого став практично ефективним (дістав об'єктивну істинність) дедуктивний висновок із загальної періодичної системи про хімічні властивості атомів окремих елементів. Аналогічна картина спостерігалась пізніше і при вивченні фізичних властивостей атомів. З розвитком експериментальних засобів атомних досліджень (що привели до відкриття зарядових та інших характеристик атома, появи нових галузей науки взагалі) структура наших умовивідних наслідків про властивості атома виявилась практично закріпленою в постулатах і законах атомної фізики. Висновки з цих законів гарантувались втіленою в практиці об'єктивною істинністю посилок.

Таким чином, ми бачимо, що діалектика логічних фігур має свою об'єктивну істинність в розвитку суспільно-історичної практики, яка демонструє на різних ступенях свого становлення різні логічні функції. А якщо це так, то логічні процеси мислення не є чисто суб'єктивними, вони мають матеріальну основу в розвитку практики, яка виділяє певні, найбільш загальні відношення дійсності.

Цей чисто філософський висновок служить не лише цілям боротьби з сучасним «логічним» позитивізмом, але має і величезне методологічне значення для розвитку науки і техніки. Дійсно, якщо практичне виділення певних відношень дійсності дає об'єктивний аналог логічним структурам, якщо вони мають об'єктивний зміст, то можна штучно створити технічну модель певних логічних операцій; на підставі свідомого використання наших знань про закони і форми думки можна збудувати таку технічну систему, функціонування якої давало б результати, аналогічні до наслідків з логічних фігур мислення. Така принципіальна можливість технічного моделювання логічних процесів, що впливає з головних положень діалектичної логіки, реалізується у новій галузі науки — кібернетиці, яка відкриває шляхи автоматизації розумової праці, а тому і якісно нові ступені в автоматизації промисловості, виробництва взагалі.

У кібернетичній машині «в результаті певної організації процесів, що відбуваються в ній, онтологічний зміст шуканого поняття чи судження виділяється, стає

очевидним (у буквальному розумінні слова)»¹. Інакше кажучи, у кібернетиці онтологічний зміст логічних фігур стає предметом експериментального розгляду, в якому наочно проявляється залежність логічних фігур від практики, перетворення логічного в практичне і сублімація практичного в логічне.

Таким чином, як історично, так і з точки зору кібернетичної техніки ми приходимо до висновку, що діалектика логічних фігур є окремим випадком процесу відображення дійсності в мисленні, процесу розвитку практики пізнання і перетворення світу. А це означає, що проблема матеріалістичної інтерпретації логічних фігур не обмежується аналізом діалектики Од., Ос. і З.

Діалектика Од., Ос. і З. в якійсь мірі розкриває «аналогію між процесами мислення і процесами природи і історії»², але не вирішує проблеми відображення дійсності в логічних фігурах. Аналогія між формами буття і формами мислення є результатом не дзеркально простого, безпосереднього відображення дійсності, а підсумком, сумою історичного розвитку пізнання і практики. Ось чому передумовою розв'язання питання про об'єктивну природу логічних форм є розгляд всього комплексу закономірностей, що їх вивчають логіка, гносеологія та діалектика.

Таким чином, ми встановлюємо, що жодне принципіальне питання логіки не може бути розв'язане тільки в рамках самої логіки, оскільки кожную частину великої і складної проблеми матеріалістичної інтерпретації форм мислення можна вірно зрозуміти лише на підставі єдності логіки, гносеології і діалектики.

Закономірності процесу логічного формоутворення і принцип єдності логіки, гносеології і діалектики

Ми бачили, що діалектика Од., Ос. і З. визначає суть процесу логічного формоутворення. Проте відношення Од., Ос. і З. не являє собою автономну сферу логіки, а є виразом загальної закономірності пізнання— розвитку знань від ступеня одиничності до ступеня

¹ С. М. Ш а л ю т н и н, О кибернетике и сфере ее применения, у зб.: «Философские вопросы кибернетики», М., 1961, стор. 64.

² Ф р і д р і х Е н г е л ь с, Діалектика природи, стор. 197.

особливості і, потім, загальності — закономірності, яка відображає в кінцевому підсумку діалектичний взаємозв'язок Од., Ос. і З. в об'єктах, що пізнаються. «...Усяке дійсне, вичерпне пізнання,—писав Ф. Енгельс,—полягає лише в тому, що ми в думках піднімаємо одичне з одиничності в особливість, а з цієї останньої у загальність»¹.

Ця закономірність дійсно властива всякому пізнанню і є однією з провідних особливостей його історичного розвитку. Так, з загальнофілософської, діалектичної точки зору відомий «принцип відповідності» в сучасній фізиці, який виражає спадкоємність зміни наукових теорій, таку бурхливу в наші дні, може бути інтерпретований як конкретний прояв загальногносеологічної закономірності сходження від Од. до Ос. і З. Така закономірність зміни наукових теорій, що йде в напрямі дедалі більшого охоплення кола явищ від конкретної, часткової сфери їх прояву до особливої і загальної, демонструється, зокрема, історією узагальнення евклідової геометрії в ширшій геометричній концепції Лобачевського і діалектичного «зняття» останньої у багатомірній геометрії Рімана.

Ось чому В. І. Ленін, торкаючись прояву діалектики Од., Ос. і З. та інших категорій у логічних фігурах, підкреслював: «...природознавство показує нам (і знов-таки це треба показати на *якому завгодно* найпростішому прикладі) об'єктивну природу в тих самих її якостях, перетворення окремого в загальне, випадкового в необхідне, переходи, переливи, взаємний зв'язок протилежностей»².

Таким чином, діалектика Од., Ос. і З., будучи основою логічного формоутворення, разом з тим виступає одним з яскравих проявів об'єктивної діалектики. В цьому розумінні, як відображення реальних відношень дійсності, діалектика Од., Ос. і З. в пізнанні характеризує єдність логічного і гносеологічного, а в кінцевому підсумку й єдність мислення і буття. Звідси випливає, що діалектичний процес сходження від Од. до Ос. і З. в мисленні не формальний, а збігається, узгоджується з діалектичним шляхом пізнання істини, пі-

¹ Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 172.

² В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 347.

знання об'єктивної реальності, яке йде «від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики»¹.

Мислення оперує категоріями Од., Ос. і З., які відображають взаємозв'язок явищ, тому що існують гносеологічні механізми цього відображення, пов'язані з основними ступенями пізнання істини. Адже мислення зумовлене матеріалами живого споглядання, з одного боку, і спирається на дані практики, з другого. Цей діалектичний зв'язок мислення з живим спогляданням і практикою і визначає відображення об'єктивних моментів Од., Ос. і З. у логічних формах. Суб'єктивна діалектика Од., Ос. і З. збігається, отже, з об'єктивною діалектикою через механізм збігу логічного формоутворення з загальногносеологічною закономірністю руху від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики.

Таку єдність процесу логічного формоутворення з діалектичним шляхом пізнання істини легко простежити на розвитку будь-якого поняття. Якщо в античну епоху, наприклад, поняття матерії зводилось до одного з її окремих, одиничних видів, які розглядались, звичайно, в конкретно-чуттєвій формі (вогнь, повітря, вода і т. д.); якщо в новий час під це поняття підводилась одна з особливих форм матерії, витлумачувана до того ж абстрактно-механістично², то марксистська філософія, спираючись на критерій суспільно-історичної практики, яка доводить матеріальність світу, вперше сформулювала поняття матерії в його загальній формі і показала відмінність (а також єдність) даного поняття від конкретно-фізичних уявлень про властивості речовини і поля.

Таким чином, процес сходження від Од. до Ос. і З., визначаючи різні форми понять, суджень і умовиводів, відповідає діалектичному шляху пізнання істини. Але якщо логічно процес сходження від Од. до Ос. і З. означає різні форми понять, суджень і умовиводів, то

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 157.

² Характеризуючи уявлення про матерію в цей період на основі аналізу поглядів Гоббса, К. Маркс писав: «Чуттєвість втрачає свої яскраві барви і перетворюється в абстрактну чуттєвість геометра. Фізичний рух приноситься в жертву механічному або математичному рухові; геометрія проголошується головною наукою» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 2, стор. 136).

історично він складається в структури самих цих форм, виступає як прояв об'єктивної діалектики сутності і явища і відповідаючої їй суб'єктивної діалектики сходження від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики.

В силу цього подвійного зв'язку процесу сходження від Од. до Ос. і З. з діалектичним шляхом пізнання істини і логічними фігурами виявляється, зокрема, той факт, що форма мислення є гносеологічно суперечливою. Поняття, наприклад, з одного боку, пов'язане з матеріалом живого споглядання явищ, а з другого, — воно являє собою результат абстрагування в мисленні від цієї безпосередньої конкретності, абстрагування, що схоплює загальне в предметі, його зв'язки з іншим предметом, його істотні ознаки. Інакше кажучи, поняття пов'язане і з явищем і з сутністю, точніше відображає сутність в явищі.

Як функція вихідних даних живого споглядання, що відображає конкретне явище дійсності, поняття з необхідністю оперує одиничним. Як відображення істотних ознак предметів, їх сутності поняття з необхідністю визначає загальне. Як відображення сутності в явищах, пов'язане з механізмом виявлення загального в одиничному, поняття містить в собі особливе.

Ці діалектичні моменти Од., Ос. і З. містяться, як було показано вище, і в інших логічних формах. Але в понятті вони виступають в абстрактному, нефіксованому вигляді, оскільки специфіка понятійної форми і полягає у відсутності конкретно вираженої, диференційованої на окремі логічні члени форми. Навпаки, в судженні Од. і З. дістають конкретний, фіксований вираз у S і P всякого висловлювання. Що ж до третього моменту — особливого (Ос.), то він у судженні фіксується ще абстрактно, зв'язкою «є», «суть» і т. д., яка абстрактно виражає єдність S і P як єдність Од. і З. І лише в умовиводі діалектичні моменти Од., Ос. і З., що виступали раніше у формі поняття в своїй абстрактній єдності, повністю конкретизуються в S , P і середньому терміні всякого виведеного знання.

Таким чином, становлення логічних фігур від поняття до умовиводу проявляється як рух від абстрактних форм взаємозв'язку Од., Ос. і З. до конкретних. Інакше кажучи, процес сходження від Од. до Ос. і З., що

визначає в своєму узгодженні з рухом пізнання по його основних ступенях логічне формоутворення, виявляє дуже важливу діалектичну закономірність розвитку від абстрактного до конкретного.

Ця закономірність руху від абстрактного до конкретного має першорядне значення для аналізу діалектичних процесів розвитку знань, оскільки вона виражає, як показав К. Маркс, спосіб переходу від простої категорії до складної в процесі пізнання. Ось чому узгодження логічного процесу взаємопереходів понять, суджень та умовиводів з закономірністю сходження від абстрактного до конкретного свідчить про те, наскільки діалектика логічних форм тісно пов'язана з усією сферою діалектики, в тому числі і з діалектикою становлення категорій.

Справді, вже гносеологічна суперечливість поняття може бути інтерпретована лише в зв'язку з переходом пізнання від явища до сутності — цієї провідної закономірності в становленні категорій. Власне, сам діалектичний шлях пізнання істини, процес руху від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики виступає, в певному розумінні, як один з виразів суб'єктивної діалектики переходу від явища до сутності. Але оскільки діалектичний шлях пізнання істини зумовлює сходження від Од. до Ос. і З. в мисленні, то і визначуваний цим сходженням розвиток логічних фігур у плані переходу від більш абстрактних форм взаємозв'язку Од., Ос. і З. (поняття) до більш конкретних (судження і умовивід) можна раціонально зрозуміти в зв'язку з становленням категорій, з рухом від більш простої, абстрактної, категорії до більш складної, конкретної.

Питання це важливе не лише в теоретичному, а й в практичному відношенні. Так, розвиток математичної лінгвістики, удосконалення інформаційно-логічних машин у технічній кібернетиці показали, що завдання створення так званих формальних моделей смислу поняття, необхідних для здійснення машинного перекладу, для точного розкриття смислу слів, ефективно розв'язуються при врахуванні категоріальної структури понять, при врахуванні того, що формальний «скелет» поняття становлять категорії. Машинний переклад (як впливає з ряду досліджень, проведених в київському Обчислюваль-

ному центрі АН УРСР) тоді може бути вдалим і точним, позбавленим логічних і семантичних помилок, коли ми користуємося формальною схемою, здатною виразити будь-який смисл слова, і коли цей смисл виражається «через кінцевий ланцюжок взятих з обмеженого списку символів, зіставлених із значеннями термінів, що позначають основні категорії і відношення («матерія», «рух», «форма», «бути причиною», «бути об'єктом» і т. д.)»¹.

Інакше кажучи, побудова формальної моделі смислу поняття стає можливою лише в силу того, що вдається замкнути безліч конкретних ознак поняття в кінцеву групу символів, які відповідають основним категоріям дійсності. Категорії тут виступають як границі смислу поняття і в цій функції відкривають можливість точно визначити його значення, без чого немислимий машинний переклад. Завдання побудови формальних моделей смислу поняття в математичній лінгвістиці виявляють, отже, зв'язок з проблемами діалектико-матеріалістичної теорії категорій. Це ще раз свідчить про практичне, прикладне значення навіть найабстрактніших сторін діалектичної логіки.

Таким чином, треба констатувати, що смисл поняття (йдеться, звичайно, про конкретне поняття, значення якого розкриті) виявляє категоріальні функції. Ще більше зв'язок логічного формоутворення з процесом становлення категорій розкривається в діалектичній субординації суджень — цій центральній ланці в системі логічних фігур мислення.

Так, Енгельс, виявляючи раціональне зерно в гегелівській класифікації суджень, науково довів, що їх розвиток відповідає становленню категорій «якості», «кількості», «відношення» і «модальності» у формах одиницності (що охоплюють судження за якістю), особливості (що охоплюють судження за кількістю і судження за відношенням) і загальності (що охоплюють судження модальності). І ця відповідність розвитку форм суджень одиницності, особливості і загальності становленню ка-

¹ З. Ф. Скороходько, Один способ построения формальной модели значения и некоторые возможности его применения («Тезисы докладов второй научной конференции по вычислительной математике и вычислительной технике (6—10 июня 1960 г.)», К., 1960, стор. 33—34.

тегорій якості, кількості, відношення (тобто категорій, які відображають причинно-наслідкові відношення і субстанціальність) і модальності (тобто категорій дійсності, можливості, необхідності), з точки зору Енгельса, не штучна, а впливає з конкретного змісту даних суджень, що виражають розвиток наших знань про об'єктивний світ.

Справді, показуючи на прикладі первісно-наївних уявлень про форми руху конкретний зміст суджень одиницності, Ф. Енгельс вказав, що ці уявлення відповідають ступеню пізнання якісних властивостей об'єктів, у даному випадку властивостей тепла і холоду¹. Розглядаючи, далі, закон збереження і перетворення енергії як приклад судження загальності, Енгельс разом з тим підкреслював: «Це — судження поняття, і до того ж аподиктичне»². Що ж до суджень особливості, то він указував, що в них «про суб'єкт висловлюється якесь відносне визначення, якесь відношення»³ або його субстанціальність.

Таким чином, Енгельс недвозначно показав, що в судженнях одиницності пізнаються якісні властивості, в судженнях особливості — «відношення» і «субстанціальність», а в судженнях загальності — такі категорії модальності, як необхідність (аподиктичність), можливість, дійсність. А цей взаємозв'язок форм розвитку суджень із становленням категорій якості, кількості, відношення і модальності демонструє не що інше, як відповідність процесу логічного формоутворення закономірності переходу пізнання від вивчення якісних і кількісних сторін об'єктів (їх явищ) до аналізу їх сутності, причин, законів, необхідності і дійсності. Інакше кажучи, тут ми натрапляємо на ту загальну закономірність, що характеризує не тільки логічні чи які-небудь інші сторони пізнавальної діяльності людини, а й визначає, як підкреслював В. І. Ленін, «загальний хід усього людського пізнання (всієї науки) взагалі»⁴.

Так, природознавство з початку своєї появи намагалось вивчати не лише якісні, а й кількісні, причинні та інші відношення речей. Однак достовірні, експеримен-

¹ Див. Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 164.

² Там же, стор. 165.

³ Там же, стор. 164.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 302.

гальні результати воно опершу давало переважно в галузі вивчення якісних особливостей тіл. Аж до XVII ст. в природознавстві «експеримент був переважно якісним. Вчення про електрику лише через півтора ста років дійшло до кількісних експериментів. Перед теорією теплоти лежав майже такий самий довгий шлях до появи точних термометрів. Хіміки тільки приступили до широкого застосування ваги, а кількісні спостереження, що перетворили хімію, були зроблені лише в середині XVIII ст. Відповідно, мінералогія не могла вийти із стадії початкових описів»¹. Що ж стосується дослідження сутності, основ, корінних причин фізичних процесів, то природознавці нерідко відкрито відносили його до метафізики. Лише з середини XVIII ст. ця обстановка в природознавстві змінюється.

Безумовно, зазначена послідовність розвитку пізнання від якісних характеристик до вивчення кількісних і до наступного заглиблення в сутність, закономірність і необхідність об'єктивних процесів не означає апріорної здатності якості передувати кількості або категоріям сутності. Ця послідовність пов'язана насамперед з специфікою суб'єктивної діалектики, з характером розвитку нашого знання, в тому числі і процесу логічного формування на різних ступенях пізнання.

Якість в природі не переує сутності, але виступає як специфічний прояв загальних визначень останньої. Ось чому, починаючи дослідження об'єкта з його якісних характеристик, ми формуємо судження одиницності, а заглиблюючись в сутність об'єкта, — судження загальності. І якщо при цьому вивчення якості переує вивчення сутності, то справа тут не у викривленні дійсних зв'язків, а в об'єктивних закономірностях сходження від простого до складного, в особливостях формування і розвитку суджень, що відображають об'єктивну діалектику Од., Ос. і З.

Становлення категорій, при всій послідовності їх розвитку від якості до необхідності, не існує, таким чином, в чистому вигляді, а реалізується у формах нашого знання. В цьому розумінні не тільки розвиток понять і суджень, а й розвиток умовиводів не байдужий до ста-

¹ В. И. Кузнецов, Развитие научной картины мира в физике XVII—XVIII вв., М., 1955, стор. 85.

новлення категорій в нашому пізнанні. Тому Гегель мав цілковиту підставу, поділяючи форми виведеного знання на умовиводи наявного буття (тобто якості), умовиводи рефлексів (тобто кількості) і умовиводи необхідності, субординуючи їх відповідно до руху пізнання від категорій явища до категорій сутності.

Отже, як ми бачимо, діалектика логічних форм далеко не вичерпується взаємовідношеннями Од., Ос. і З. Крім сходження від Од. до Ос. і З., вона розкриває також процес руху від абстрактного до конкретного, визначається становленням категорій і діалектичним шляхом пізнання істини в цілому. Підсумовуючи викладене з цього питання, ми можемо констатувати:

1) розвиток логічних форм виступає як закономірність сходження від Од. до Ос. і З., що, в свою чергу, узгоджується з розвитком пізнання від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики;

2) узгодження формоутворюючого процесу сходження від Од. до Ос. і З. з процесом переходу від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики виражає рух пізнання від явища до сутності. В цьому відношенні логічне формоутворення виявляється пов'язаним з процесом становлення основних діалектичних категорій;

3) разом з тим усвідомлення основних категорій дійсності, що відбувається в напрямі руху пізнання від абстрактної категорії до конкретної, небезвідносно до процесу розвитку логічних фігур від абстрактних форм взаємозв'язку Од., Ос. і З. в понятті до більш конкретного взаємозв'язку цих логічних елементів у судженнях та умовиводах.

Цей збіг, точніше, взаємозв'язок процесу сходження від Од. до Ос. і З., що *визначає логічний процес* взаємопереходів фігур думки, з рухом від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики, який становить діалектичний *шлях пізнання істини*, і сходженням від абстрактного до конкретного, пов'язаного з закономірністю *становлення діалектичних категорій*,— демонструє шуканий механізм збігу логіки, гносеології і діалектики в галузі логічного формоутворення. Звідси випливає, що діалектика логічних форм є лише окремим випадком загальних закономірностей пізнання, які ви-

значають збіг логіки, гносеології і діалектики в марксистській філософії.

Ми, проте, розглянули механізм зйгу логіки, гносеології і діалектики з точки зору конкретного циклу пізнання, логічного аспекту мислення, а не його історичного формоутворення, еволюції його форм і законів. Але цей механізм збігу логіки, гносеології і діалектики визначає і історичну еволюцію формальних фігур мислення. Логічний аспект розвитку мислення, діалектика його форм у конкретному (так званому логічному) циклі пізнання повторює основні риси історичного процесу становлення формальних фігур думки в еволюції мислення взагалі, бо логічні закономірності самі по собі виступають як висновок, результат історичного розвитку практики відображення об'єктивного світу. А в такому розумінні історія мислення, історія його форм і законів збігається з історією пізнання, з розвитком суспільно-історичної практики взагалі.

Пізнання історичне, бо воно відображає світ, що розвивається, об'єктивну діалектику. А розвиток пізнання, в свою чергу, акумулюється практикою відображення певних відношень дійсності, це виводить до виникнення специфічних форм і законів мислення. Процес пізнання збігається, таким чином, суб'єктивною діалектикою, а суб'єктивна діалектика, що виражається в розвитку пізнання, збігається з історією мислення та його форм. В цьому розумінні для характеристики логіки, гносеології і діалектики «не треба 3-х слів: це одне й те саме»¹ — відображення об'єктивної діалектики, яке виступає в логічному і гносеологічному аспектах.

Отже, під кутом зору розглядуваної проблеми про історичну природу логічних форм і знання про збіг логіки, теорії пізнання і діалектики є знанням про вираження історії розвитку об'єктивного світу (об'єктивної діалектики) в історії пізнання і історії мислення, історії його форм і законів, що виступає як закріплене у практиці відображення найбільш загальних відношень дійсності. І не випадково В. І. Ленін визначаючи логіку в плані єдності логічного, гносеологічного і діалектичного, зазначав: «Логіка є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку всіх матеріальних.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 30:

природних і духовних речей», тобто розвитку всього конкретного змісту світу і пізнання його, тобто підсумок, сума, вивід історії пізнання світу»¹.

Таким чином, питання про природу форм мислення є частиною питання про єдність логіки, теорії пізнання і діалектики. Ось чому дослідження логічних проблем передбачає насамперед гносеологічний і діалектичний аналіз. А гносеологічний і діалектичний аналіз форм мислення упирається в розгляд того історичного процесу закріплення відображення зовнішнього світу внутрішнім досвідом людського пізнання, який реалізується логічними фігурами думки.

Повнота діалектичного розгляду форм мислення передбачає в'ясування питання про перетворення конкретного змісту логічних фігур у формальний, про їх зв'язки і генезис. А це вже не стільки логічне, скільки історичне питання, яке вимагає розгляду історії пізнання, розвитку суспільно-історичної практики, матеріальної і духовної культури людства. Тут ми вже зустрічаємося з проблемою історичної еволюції форм мислення, процесом виникнення і оформлення тих логічних фігур, якими користується людство на сучасному етапі його історії. Які ж форми були властиві людському мисленню протягом всієї його еволюції, починаючи з перших інтелектуальних дій антропоїдів? Для того щоб висвітлити це питання, нам потрібно залишити хисткий ґрунт логічних абстракцій і звернутися до фактичного матеріалу, до тих даних, які можуть допомогти розглядові важкої і мало дослідженої проблеми палеонтології мислення, реконструкції його давно зниклих форм і логічних процесів.

Методика вивчення історичної еволюції логічних форм

Розв'язання питання про генезис формально логічних фігур пов'язане із значними труднощами. Жодна з галузей знання не має ще достовірних фактів про характер мислення тих наших предків, які жили десятки і сотні тисяч років тому. Наука оперує поки що лише посередніми даними з цього питання. Тому при дослідженні генетично ранніх форм мислення необхідно ретель-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 78.

но аналізувати і зіставляти факти з найзноманітніших наук, починаючи від анатомії і кінчаючи етнографією.

Проте сам фактологічний матеріал, що відноситься до первісного періоду історії, часто пов'язаний з різними спірними теоріями і гіпотезами. Ось чому вироблення наукової методики дослідження, здатної забезпечити достовірність висновків, є однією з важливих умов постановки проблеми еволюції мислення та його форм. Принципіальні міркування, що мають першорядне значення для вироблення такої методики, винесли класики марксизму-ленінізму. В. І. Ленін, розглядаючи питання дальшого розвитку діалектики як «орії пізнання і логіки марксизму, вказує на необхідність вивчення історії пізнання і техніки (історії виробництва взагалі), історії мови, розумового розвитку людини, фізіології вищої нервової діяльності, в тому числі аналізу психіки тварин, фізіології органів чуттів, даних психології¹. Аналіз даних цих галузей знання дає ключ до розв'язання питань, пов'язаних з вивченням людського мислення та його еволюції.

Розглянемо коротко значення даних історії мови, розумового розвитку дитини, фізіології вищої нервової діяльності та історії матеріальної культури для вирішення проблеми генезису мислення.

Історія мови відображає історію мислення, тому що «...мова є безпосередня дійсність думки» Особливе значення тут має порівняльно-історичне мовознавство, яке відтворює окремі риси первісної мови спільності індоєвропейських народів, що умовно зветься «індоєвропейською мовою», або «мовою-основою» Як було недавно доведено³, час існування цієї мови відноситься до епохи мезоліту. Цей факт дозволяє встановити конкретно-історичні рамки ряду явищ первісного мислення.

Аналіз розумового розвитку дитини, тобто онтогенезу мислення, також дозволяє судити про його філогенез. Порівнюючи онтогенез мислення з ембріональним розвитком людини, який повторює загально еволюцію

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 132, 3.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 427.

³ Див. В. И. Георгиев, Проблема возникновения индоевропейских языков, «Вопросы языкознания», 1956, 1.

тваринного світу, Ф. Енгельс писав: «...духовний розвиток дитини являє собою тільки ще більш скорочене повторення розумового розвитку тих самих предків,— принаймні пізніших»¹.

Про інтелектуальний розвиток людини дописемної епохи дають змогу судити і розвиток матеріальної культури, історія виробництва і пізнання, бо «історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розкритою книгою людських суттєвих сил, людською психологією, яка чуттєво предстала перед нами...»².

Нарешті, дані фізіології вищої нервової діяльності мають істотне значення для виявлення рівня еволюції мислення, залежного, як показав Маркс, «від зрілості розвитку і, зокрема, розвитку органу мислення»³. Цінний матеріал в цьому відношенні дає сучасна антропологія. Наприклад, аналіз зліпків черепної коробки викопних людей (так званого ендокрану) дозволяє робити висновки про характер будови мозку останніх, без чого неможливо науково дослідити еволюцію мислення в процесі антропогенезу.

Треба, проте, одразу ж застерегтися щодо застосування даних згадуваних галузей знання для вивчення первісного мислення. Коли, наприклад, розумовий розвиток людини і повторює скорочено філогенез інтелекту, то це ще не означає, нібито можна інтелект дитини ототожнити, скажімо, з розумовими здібностями пітекантропа. Є принципіальна, якісна різниця між свідомістю дитини, що формується під впливом високорозвинутого суспільного середовища, і твариноподібною психікою мавполюдини.

Той факт, що дані історії мови служать показниками історії мислення, зовсім не означає, нібито відсталі у культурному відношенні народи, які зберегли в мові як анахронізм окремі риси стародавньої граматичної будови, мають первісний інтелект. У даному випадку мають місце лише мовні пережитки, що виражали колись, у далекому минулому, певну специфіку мислення.

Отже, слід мати на увазі, що дані мовознавства і психології з питань онтогенезу або реліктів найстародавні-

¹ Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 130.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956, стор. 594.

³ К. Маркс, Ф. Энгельс, Вибрані листи, К., 1954, стор. 198і

ших граматичних форм лише побічно розкривають передісторію мислення. В однаковій мірі в даних антропології, археології, історії матеріальної культури і фізіології, взятих окремо, можна зробити лише приблизний, гіпотетичний висновок про специфіку ранніх ступенів генезису мислення.

Тільки метод відбору матеріалу на основі встановлення збігу висновків, що впливають з даних розумового розвитку дитини, історії мови та її онтогенезу, історії матеріальної культури, а також історії розвитку вищої нервової діяльності, створює дійсні передумови раціонального вирішення проблеми еволюції форм мислення. Доповнений даними історії, етнографії, антропології, цей метод перехресної перевірки достовірності фактів гарантує науковість методики дослідження.

РОЗВИТОК МИСЛЕННЯ В ПРОЦЕСІ АНТРОПОГЕНЕЗУ

Конкретно-дійове мислення та його специфіка

Виникнення людського мислення не являло собою результат якогось надприродного творчого акту, а було зумовлене об'єктивними закономірностями розвитку природи і суспільства. Основоположники марксизму-ленінізму розглядали виникнення людського мислення як діалектичний перехід «від матерії до свідомості», передумовою якого є вся історія органічної природи.

Сучасна наука довела, що становлення психічної діяльності, яке підготувало виникнення людського мислення, було пов'язане з розвитком складних форм руху матерії, з еволюцією форм життя.

Вже перші білкові комплекси, що виникли на землі близько двох мільярдів років тому, мали елементарну подразливість, а простіші клітинні організми, які з'явились пізніше, були здатні диференціювати і зв'язувати зовнішні подразнення. Дальша еволюція психіки пов'язана з розвитком нервової системи, з еволюцією кори головного мозку. Остання досягає у вищих ссавців такого рівня, при якому виникає фізіологічний механізм елементарного мислення.

Розвиток форм відображення дійсності являв собою процес прогресивно наростаючих як по темпах, так і по глибині якісних змін в еволюції психіки. «По відношенню до всієї історії розвитку організмів, — писав Ф. Енгельс, — треба прийняти закон прискорення пропорційно квадрату відстані в часі від вихідного пункту... Чим вище, тим швидше йде справа»¹. Ця закономірність

¹ Ф р і д р і х Е н г е л ь с, Д і а л е к т и к а п р и р о д и, стор. 230.

характерна також і для процесу розвитку психіки, тісно пов'язаного з загальною еволюцією організмів.

Дійсно, якщо період розвитку одноклітинних організмів до виникнення безхребетних тварин, протягом якого формуються відчуття, налічує приблизно півтора мільярда років, то появи ссавців і птахів, в яких можна передбачати здатність сприйняття, передує близько 360 млн. років біологічної еволюції після появи безхребетних. Якщо, далі, розвиток вищих ссавців, у яких формуються уявлення і зародки мислення, відбувається приблизно 55 млн. років, то весь період, протягом якого складалось мислення сучасної людини, налічує не більше 1 млн. років.

Це прогресуюче наростання якісних змін у розвитку психіки становить характерну рису грандіозного діалектичного переходу від матерії, що не відчуває, до матерії, яка мислить.

Появу людського розуму не можна розглядати як пряме продовження еволюційних процесів на стадії тваринної психіки. Мислення стало можливим лише завдяки найглибшим якісним перетворенням в розвитку приматів. Якщо становлення психічної діяльності тварин було зумовлене біологічними закономірностями, дією природних факторів, то генезис людського мислення був викликаний суспільними закономірностями, процесом праці, зворотною дією людини на природу. Торкаючись цього питання, Ф. Енгельс писав: «...найістотношою і найближчою основою людського мислення є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така...»¹.

Проте, незважаючи на всю якісну відмінність між мисленням людини і психікою тварин, можливість мислення і його форм з'являється вже на вищих ступенях розвитку тваринного світу. Ця можливість зумовлена, як це довів акад. І. П. Павлов, наявністю у вищих тварин і людини спільних основ вищої нервової діяльності, пов'язаних з першосигнальним орієнтуванням в навколишньому світі, з умовно-рефлекторними реакціями на зовнішні подразнення.

Розглядаючи умовний рефлекс як явище, що сполучає фізіологічний акт (тимчасовий зв'язок) з психічним процесом (асоціацією), І. П. Павлов показав, що така

¹ Ф р і д р і х Е н г е л ь с, Діалектика природи, стор. 169.

умовно-рефлекторна діяльність має всі риси елементарного мислення. «Слід вважати, — писав він, — що утворення тимчасових зв'язків, тобто цих «асоціацій», як їх завжди називали, це і є розуміння, це і є знання»¹. Ось чому, продовжував І. П. Павлов, «кожна маленька, перша асоціація це і є момент народження думки»².

Розкривши загальні риси основ умовно-рефлекторної діяльності у людини і вищих тварин, І. П. Павлов не тільки вказав на можливість мислительних процесів у високорозвинутих ссавців, а й блискуче підтвердив положення Енгельса про наявність у них основних видів логічних операцій—аналізу, синтезу, узагальнення, передумов формування понять. Так, наявність у тварин операції аналізу І. П. Павлов пов'язував з процесами гальмування, властивими також і вищій нервовій діяльності людини³. Замикальна за своїм механізмом діяльність вищих відділів нервової системи у тварин і людини лежить, за І. П. Павловим, в основі процесу синтезу. «Синтез, — писав він, — є, звичайно, явище нервового замикання»⁴. А генералізація умовних рефлексів становить, як відмічав Павлов, опільний у людини з тваринами фізіологічний механізм елементарного узагальнення.

По відношенню до передумов формування понять на стадії тваринної психіки І. П. Павлов зазначав, що у вищих ссавців має місце в корі головного мозку «груповане представництво явищ зовнішнього світу», зумовлене всім способом їх життя. «Це є життєва потреба, — говорив він, — необхідна і для тварин, що подразник повинен бути узагальненим, бути аналогом поняття»⁵.

Аналітико-синтетична діяльність великих півкуль у вищих ссавців являє собою, писав І. П. Павлов, «по суті ті ж основні процеси нашої розумової роботи»⁶. В зв'язку з цим він і підкреслював, що роботу вищих відділів мозку у високорозвинених тварин «можна і потрібно назвати *елементарним, конкретним мисленням*»⁷.

¹ «Павловские среды», т. II, М.—Л., 1949, стор. 579.

² Там же, стор. 585.

³ Див. І. П. Павлов, Избранные произведения, М., 1951, стор. 226.

⁴ Там же, стор. 225.

⁵ «Павловские среды», т. III, М.—Л., 1949, стор. 7.

⁶ І. П. Павлов, Избранные произведения, стор. 233.

⁷ Там же, стор. 245.

Елементарний і конкретний характер мислительної діяльності у тварин зумовлений відсутністю у них другої сигнальної системи, що створює можливість узагальненого, абстрактного пізнання. Мислительні процеси у тварин пов'язані з першою сигнальною системою і визначаються безпосередніми ситуаціями їх життєдіяльності. Аналізуючи особливості елементарно-конкретного мислення у мавп, І. П. Павлов підкреслював, що «коли мавпа пробує і те і друге, це є мислення в дії, яке ви бачите на власні очі»¹.

Мислення у вищих ссавців зумовлене, отже, їх практичною орієнтацією в навколишньому світі. Так, аналіз у тварин проявляється, як зазначав Ф. Енгельс, в діях по розчленуванню предметів («вже розбивання горіха є початок аналізу»), синтез — у фактах знаходження виходу із складної ситуації, що вимагає прямого зіставлення обставин («хитрі витівки» у тварин)².

Таким чином, уже перші зародки логічних операцій у тварин виявляють прямий зв'язок з їх діяльністю.

Ось чому прогрес предметної діяльності наших віддалених мавпоподібних предків, який щільно підвів їх до вживання знарядь праці, створює, разом з тим, і умови розвитку мислительних процесів, передумови становлення людського мислення і його форм.

Процес праці, розвиток суспільного виробництва, будучи вихідним пунктом всесвітньої історії, дає початок і еволюції людського мислення.

На основі виробничої діяльності розвивається людський мозок, складається суспільний колектив, виникає потреба мовного спілкування, а разом з нею і звукова мова. В процесі праці відбувається та «надзвичайна надбавка до механізмів нервової діяльності», яка, за висловом І. П. Павлова, становить «спеціально людське, вище мислення».

Проте, при всій революційності цих процесів, виникнення сучасного, абстрактного мислення не було результатом катаклізму, воно зумовлене всією багатоміліардною історією первісної людини, тривалим процесом перетворення психіки перших мавполюдей у високорозвинене мислення сучасної людини.

¹ «Павловские среды», т. II, стор. 430.

² Див. Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 163.

Аналіз процесу антропогенезу показує, що мовна і мислительна діяльність на ранніх ступенях розвитку людини відрізнялась від сучасного, абстрактного мислення і словесно-понятійної мови рядом специфічних особливостей. Факти онтогенезу другої сигнальної системи та історії мови свідчать про те, що на ранніх фазах розвитку людини система словесно-понятійної орієнтації «ще не була виділена в самостійну діяльність спілкування за допомогою мови, але завжди становила фрагмент конкретної дійової ситуації...»¹.

На ранніх ступенях онтогенезу мови «слово начебто сплетене з дією»². Воно, як показали досліди, проведені в лабораторії акад. К. М. Бикова, вплетене в конкретно-предметну ситуацію і діє не як самостійний умовний сигнал, а як елемент складного подразника³.

В цих умовах компоненти мови самі по собі мають дифузно-аморфний характер і набувають певного комунікативного значення лише в конкретній системі дії. Дія виступає нібито як детермінант значення мови. Так, на ранніх етапах онтогенезу мови один і той самий предмет до різних ситуацій дії над ним (або з ним) позначається дітьми різними назвами⁴.

При відсутності диференційованої системи мовного спілкування подібна практична опосередкованість мови найбільш повно відповідає завданням передачі певної інформації. Справа в тому, що мова в початковий період розвитку другої сигнальної системи, як це видно з аналізу онтогенезу людини, не складається із слів і речень, а здійснюється за допомогою так званих експресивно-вказівних часток. Дитина, наприклад, при всьому своєму прагненні наслідувати мову батьків, часто користується в ранньому віці вигуками типу «ну», «ага», «оп», «е» та ін. Але такі частки в силу своєї семантичної аморфності можуть стати засобом спілкування лише тоді, коли вони конкретно розкриваються певною ситуацією дії, практич-

¹ А. Р. Лурія, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, стор. 38.

² Ф. И. Фрадкина, Возникновение речи у ребенка, «Ученые записки Ленинградского педагогического института», т. 12, 1955, стор. 175.

³ Див. М. М. Кольцова, Учение И. П. Павлова о сигнальных системах действительности, М., 1955, стор. 24.

⁴ Див. Г. Л. Розенгарт-Пупко, Речь и развитие восприятия в раннем возрасте, М., 1948.

ним контекстом, що надає їм в кожну окрему випадку цілком однозначного сигнального значення. Ось чому практична опосередкованість мови на ранніх етапах її розвитку і виступає як умова передачі інформації.

Як видно з даних антропології, подібна система мовного опілкування за допомогою експресивно-вказівних часток найбільш повно, очевидно, виявлялась у найстародавніших мавполюдей, пітекантропів, обто у вихідній фазі антропогенезу.

Дослідження ендокраних зіпків ерепної коробки пітекантропів свідчить про те, що у останніх більш сильно, ніж у антропоїдів, була розвинена нижня частина лівої лобної закрутки (де знаходиться руховий центр мови) і височна доля (де міститься ядро слухового аналізатора). Це свідчить вже про можливість другосигнальної діяльності. Проте зазначені ділянки мозку, що відіграють першорядну роль в роботі ругої сигнальної системи, у пітекантропів досить притивні порівняно з сучасною людиною. Це свідчи про низький рівень розвитку мовної діяльності у сродавніх мавполюдей.

Будова щелепи пітекантропа також свідчить про те, що мовна функція могла бути доступн для нього лише у найбільш початкових формах, не повязаних з частою зміною артикуляцій. Більш того, пітекантроп не мав підборіддьевого виступу, до якого зсередини кріпляться м'язи, що рухають язиком. А це значь, що стародавня мавполюдина ще не володіла членороздільною мовою¹.

Голосові зв'язки пітекантропа такс не могли бути еластичними. Відповідно у нього була відсутня і здатність до високочастотних вібрацій і жнкої модуляції, що означає неможливість артикулювати голосні та інші категорії звуків². Число звуків, що їх мовляла мавполюдина, було, таким чином, вкрай обмеженим. Внаслідок цього мова пітекантропа могла мав лише невелику кількість односкладових звукосполучень, які, в необхід-

¹ Див. В. В. Бунак, Происхождение реч по данным антропологии, «Труды Института этнографии АН СССР, новая серия», т. XVI, 1951.

² Див. А. Л. Трахтеров, Проблема возникновения звуковой речи. «Ученые записки 1-го Московского государственного педагогического института иностранных языков», 1953, . V.

ності, приймали на себе всю систему смислових навантажень, пов'язаних з мислительною діяльністю мавполюдей.

За таких обставин мовні одиниці стародавньої мови повинні були самі по собі мати аморфний, семантично-дифузний характер і набувати конкретного змісту лише в певній ситуації дії. А подібна система мови цілком адекватно моделюється якраз експресивно-вказівними частками дитячої мови в початковий період її розвитку.

Щодо фонетичної сторони односкладових одиниць мови у пітекантропа, то вони, як видно з антропологічного аналізу його мовного апарата, навряд чи могли далеко відійти від тих звукових вигуків, якими користуються іноді людиноподібні мавпи. Справа в тому, що в ряді випадків антропоїди можуть вживати односкладові вигуки типу: «кух», «гохх», «хох», «ій», «ей», «но», «нгах» і т. п.¹, які морфологічно досить близькі до експресивно-вказівних часток. Правда, схожість тут чисто зовнішня, бо оклики антропоїдів виражають переважно емоції, а не семантичну інформацію. З розвитком друго-сигнальної діяльності вони були перетворені так, що несли вже певне смислове навантаження — головним чином семантичні функції вказівки і констатації чогонебудь, які, за даними онтогенезу мови, переважають на ранньому ступені розвитку мови. З усього цього можна зробити припущення про вживання експресивно-вказівних часток як початкової фази мовного спілкування.

Що ж являють собою експресивно-вказівні частки? Насамперед слід зазначити, що вони не є вигуками, а виражають семантичні функції вказівки і констатації, тобто вони відносяться не стільки до сфери емоційного життя суб'єкта, скільки до його мислительно-орієнтовальної діяльності в процесі праці. Але на відміну від звичайних слів розвиненої людської мови експресивно-вказівні частки не мають фіксованих, константних значень і змінюють своє значення залежно від кожної конкретно-дійової ситуації.

Експериментальне дослідження мовного обміну, який здійснюється на ранніх ступенях онтогенезу за допомо-

¹ Див. А. Г. Спиркин, Происхождение языка и его роль в формировании мышления, у зб.: «Мышление и язык», М., 1957, стор. 14.

гою експресивно-вказівних часток, псазує, що вони «могли набувати *будь-якого значення* знежно від того, в яку ситуацію вони включались»¹. Осміому початковій фазі розвитку мови вже в силу того, и вони визначаються функціонуванням експресивно-вказівних часток, не становлять ще автономної сфери мовної спілкування, а вплетені в предметно-трудова діяльність, опосередковані нею, складають компонент єдиної системи практичного оволодіння навколишнім середовищем.

На цю особливість мовного спілкування на ранніх ступенях розвитку людини вперше звернули серйозну увагу основоположники марксизму-ленізму. Викриваючи неспроможність відомої біблейської тези «На початку було слово», прийнятої на озброєння ідеалістами всіх відтінків, Ф. Енгельс вказав, що «ірше ніж люди стали аргументувати, вони діяли. «Н початку було діло»². Справедливість цього положення повністю підтверджена сучасною наукою.

Так, дані антропогенезу свідчать про переважний розвиток кінцівок у порівнянні з мозком мавполюдей, а дані ембріогенезу показують, що у люського ембріона галузь кори мозку, яка керує рухами правої руки, з'являється раніше, ніж центр мови. Крім того, вже самий факт асиметрії мозку бітекантропа, як виражається в переважному розвитку лівої півкулі, диконцентрується сполучення рухів правої руки і поля мовної артикуляції, свідчить на користь марксистського положення про конкретно-трудова сфера виникнення мови.

Слід звернути увагу в зв'язку з цим на деякі факти історичної етимології, які демонструють генезис кореневих значень слів, пов'язаних з поняття «розуміти», із коренів слів, що виражають уявлення хватати рукою», «брати». Таку спільність можна прослідкувати, зокрема, на прикладі старогрецького слова *λαμβάνω*, що має значення «беру» і «розумію»; німецького слова *Begriff* — поняття і *greifen* — хватати; французького *comprendre* — розуміти і латинського *comprendo* — охоплювати; угорських слів *felfogni* — розуміти і *fogni* — брати; тибет-

¹ А. Р. Лурія, Ф. Я. Юдович, Речі розвитку психических процессов у ребенка, стор. 34.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори двох томів, т. II, К., 1955, стор. 84.

ського — «танне дзин» — добре засвоювати і «дзин ба» — хапати, брати; слів мови хінді «а грах карна» — спрямовувати увагу і «грах» — хапати і т. п.¹ Наведені дані історичної етимології (а їх можна було б значно розширити) також добре узгоджуються з припущенням про конкретно-дійову опосередкованість ранніх фаз розвитку мови і мислення.

Таким чином, факти антропології, онтогенезу другої сигнальної системи, історії мови і фізіології вказують на синпрактичний характер мови мавполюдей, на ситуативну пов'язаність їх мовних актів з конкретною сферою практичної дії. А це дозволяє зробити висновок і про конкретно-дійовий характер мислення на ранніх ступенях розвитку людини. Принаймні є багато підстав твердити, що специфіка мовного спілкування людей, які формуються, відображає специфіку їх мислення і рівень розвитку логічних форм.

Дійсно, аналіз ендокранних зліпків черепа викопних людей епохи нижнього палеоліту вказує на слабкий розвиток у них передньолобного відділу мозку, характерну дзьобовидність середньої частини переднього відділу лобної долі. Нерозвиненість цієї ділянки мозку свідчить про слабкість механізмів кіркового гальмування, розвиток якого, як свідчить онтогенез мислення, має вирішальне значення для відокремлення слова від дії². І. М. Сеченов та І. П. Павлов довели, що розвиток гальмування є дуже важливим фактором становлення теоретичного мислення.

Розглядаючи рефлекс як тричленну структуру (де початком є зовнішній вплив, серединою — власне психічний акт і кінцем — м'язовий рух), Сеченов писав, що мисль являє собою рефлекс з загальмованим кінцем³. Звідси напрашується висновок, що в умовах слабого розвитку кіркового гальмування мисль ранньопалеолітичної людини визначалась не системою теоретичного мислення, а безпосередньо виступала у формі дії, функціонувала в рамках конкретно-трудова ситуації.

¹ Див. Я. Рогинский, О некоторых общих вопросах теории антропогенеза, «Вопросы философии», 1957, № 2.

² Див. «Ученые записки Ленинградского педагогического института», 1955, т. XII, стор. 175.

³ Див. И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, М., 1947, стор. 154—155.

Таким чином, збіг даних історії мови, онтогенезу мови і мислення з аналізом морфології мозку найстародавніших людей дозволяє, валишаючись на твердому ґрунті наукових фактів, постулювати конкретно-дійовий характер мислення на початковій фазі його розвитку. «Виробництво ідей, уявлень, свідомості, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя»¹. Моделлю цього первісного, конкретно-дійового мислення може служити наведений Енгельсом ще в «Анти-Дюрінгу» приклад наочно-практичного здійснення арифметичної лічби на пальцях або речах, що лічаться. Етнографічні дослідження відсталих у культурному відношенні племен показують, що первісні народи здійснювали лічбу не теоретично, а прямим маніпулюванням предметами, наочно встановлюючи кількісні характеристики. Коли абіпону, наприклад, потрібно назвати число «чотири», він вживає не абстрактне уявлення про число, а слово, що означає пtiцю ему, в якій чотири пальці; відповідно для цифри «п'ять» він застосовує конкретний образ шкірки звіра з п'ятьма плямами різних кольорів. Представники іншого племені, що також зберегло пережитки первісної культури, — адаманці фіксують процес лічби рухами руки. Це так само ілюструє <конкретно-предметну опосередкованість мислительних операцій> в найстародавнішу епоху історії людства.

Більш повною паралеллю конкретно-дійового мислення ранніх ступенів антропогенезу може бути розумовий розвиток дитини. Матеріали дитячої психології показують, що «дитина мислить, діючи»². Коли їй задають мислительне завдання, то вона намагається виконати його не в теоретичній формі, а наочно, діями. І якщо дитину позбавляють можливості діяти, вона починає збиватися, не може чітко пояснити свою думку.

Досліджуючи особливості інтелектуальних процесів у дітей, О. Р. Лурія і Ф. Я. Юдович виявили, що «процес співвідношення речей виникає у них лише в безпосередній дії і ще не існує як самостійна, ізольована від дій

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 23.

² «Психологія», М., 1948, стор. 256.

операція абстрагування, здійснювана за законами мови з її абстрактними категоріями»¹.

Таким чином, і онтогенез моделює конкретно-дійову природу антропологічно ранніх ступенів розвитку мислення.

Ця конкретно-практична опосередкованість думки аж ніяк не означає того, що мислення первісної людини було дологічне, позбавлене всяких формально-логічних закономірностей, як це стверджують войовничі ідеалісти. Класики марксизму-ленінізму показали, що мислительні операції спочатку інакше не функціонують, як у конкретно-трудовій ситуації дії. Вже на стадії тваринної психіки в сфері безпосередньої дії здійснюються такі операції розсудкового характеру, як аналіз, синтез, порівняння². Практичну опосередкованість чи то в онто-, чи то в антропогенезі мислення мають також операції абстрагування й узагальнення.

Первісна людина, як зазначав К. Маркс³, не має теоретичного відношення до зовнішнього світу, а активно діє і в зв'язку з цим бачить в предметі не об'єкт теоретичного аналізу, а тільки засіб задоволення своїх потреб. В результаті цього предмет виступає перед нею тільки з боку тих властивостей і якостей, які безпосередньо задовольняють її потреби, а це і закріплюється в мозку.

Дія людини, отже, з необхідністю абстрагується від ряду властивостей речей, виділяючи в останніх те, що має безпосереднє відношення до потреб людини. Так, сама практика здійснює в зародковій формі той механізм абстрагування від одних якостей і виділення інших, який згодом перетворюється в універсальний принцип теоретичного мислення.

З таким же практично-опосередкованим механізмом абстрагування ми зустрічаємось і в онтогенезі людського мислення. Дійсно, примітивне абстрагування у дитини ґрунтується на виділенні тих ознак, які виступають в безпосередній дії, і ігноруванні тих якостей предмета, на які дія не поширюється. Так, у досліджах Г. Л. Розенгарт-Пупко діти називали об'єкти, які їм показували,

¹ А. Р. Лурія, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, стор. 70.

² Див. Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 163.

³ Див. К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения, т. 19, стор. 377.

птахом («коко», «гага») за ознакою того, що можна було схопити, — дзьоба. Коли з пластиліну виліпили фігуру з дзьобом, діти теж називали її «коко», «гага», застосовуючи до дзьоба характерний хватальний жест¹.

Аналогічним чином у плані дії зароджується і узагальнення, оскільки в людській практиці виступали не тільки різні, а й схожі сторони предметів, які неодмінно узагальнювались однією і тією самою дією. Така генералізація дії у відношенні до різних предметів, які мають спільні якості і служать задоволенню *одних і тих самих потреб*, є генетично першою формою розвитку здатності узагальнювати.

Про цю практичну опосередкованість узагальнення на ранніх ступенях еволюції мислення свідчить і той факт, що умовою розвитку узагальнюючої здатності слова в онтогенезі другої сигнальної системи є участь рухового аналізатора.

Разом з цими основними операціями мислення (аналіз, синтезом, узагальненням, абстрагуванням) у такій само наочно-дійовій формі існують і зумовлені ними логічні фігури і закони. Так, абстрагуюча і узагальнююча здатність мислення, яка розвивається спочатку із практичної діяльності людини, означає вже зародки понять, те, що деякі психологи умовно називають «моторним» поняттям. Така рання форма становлення понять дійсно зустрічається в онтогенезі мислення і виявляється в прямому використанні дій у функції означення предмета. Наприклад, «коли дитину спитали про кружку («що це таке?»), вона, не знаючи, як її назвати, показує, що роблять з нею, і, причмокуючи, лепече»².

Далі, аналіз і синтез передбачають певний перехід від цілого до частини (аналіз) і від частини до цілого (синтез), що є первісним зародком індукції і дедукції.

Основою виникнення логічних законів була певна послідовність, визначеність і предметна мотивованість трудових дій суспільної людини.

Отже, генетично рання фаза розвитку мислительної діяльності характеризується не відсутністю логічних

¹ Див. Г. Л. Розенгарт-Пупко, Речь и развитие восприятия в раннем возрасте, стор. 81.

² Е. А. Каверина, О развитии речи детей первых двух лет жизни, М., 1950, стор. 93.

здатностей, а лише специфічною конкретно-практичною галуззю їх функціонування.

Це здійснення мислительних операцій у сфері безпосередньої дії і становить початкову фазу розвитку мислення. Вона виникає приблизно 800 тисяч років тому з першими мавполюдьми і охоплює весь тривалий історичний період їх існування, що налічує сотні тисяч років.

Суспільно-трудова процес у первісному стаді був, таким чином, двоєдиною діяльністю, в якій практичні дії, спрямовані на зміну і засвоєння об'єкта, мали і певні мислительні функції. Аналізуючи генезис другої сигнальної системи, радянський психолог О. М. Леонтьєв справедливо зауважує, що у вихідному пункті еволюції людської психіки «робочий рух, який впливає на предмет праці, *тим самим* виконує і функцію впливу на інших людей, учасників колективного виробництва, несе певне комунікативне і смислове навантаження»¹.

Інший радянський дослідник О. Г. Спіркін також переконливо показує, що «засоби первісного мислення являють собою безпосереднє відтворення характеру впливу людини на предмети реального світу»².

І з цим, як нам здається, не можна не погодитись. Мислительний процес міг виникати і реалізуватись лише в рамках певних практичних дій, як їх безпосередня функція. А такі дії, крім своєї робочої доцільності, являли собою у певному відношенні, так би мовити, «моторний образ» практично засвоєваної речі.

Зрозуміло, говорити про моторний образ можна лише з певною умовністю. Застосовуючи таку характеристику до однієї з функціональних сторін первісної системи трудової діяльності, треба врахувати, що ця характеристика повинна бути виправдана не тільки з точки зору здатності практичної дії реалізувати моторний образ оброблюваної речі, а й з точки зору можливості абстрагування цього образу від конкретно-дійової ситуації. Образ може бути образом лише завдяки своїй абстрагованості та узагальненості. І якщо первісні мислительні функції в системі безпосередньої дії не криють в собі внутрішньої потенції абстрагування від конкретної пов'язаності

¹ А. Н. Леонтьєв, Очерк развития психики, М., 1947, стор. 95.

² А. Г. Спіркін, Происхождение языка и его роль в формировании мышления, у зб.: «Мышление и язык», стор. 40.

з трудовими діями зміни речей, то не можна говорити ні про моторний образ, ні про конкретно-дійове мислення взагалі. Яка ж ця потенція? Чи існують шляхи її прояву?

Оскільки йдеться про конкретно-дійове мислення, така потенція може виявитись реальною лише за умов виникнення в рамках первісного виробництва дій, що не можуть бути зведені цілком до практичної зміни предмета, дій, що визначаються не стільки практичними достоїнствами цього предмета, скільки суспільним характером праці. Такі дії існують, і вони, як свідчать праці ряду психологів і фізіологів, пов'язані, зокрема, з явищами взаємного наслідування в первісному стаді.

Наслідування відіграє важливу роль у формуванні вищої нервової діяльності вже на рівні тварин. Так, дві собаки, що живуть разом, стають в силу цього фактора немовби комплементарними; вони до такої міри переймають звички одна одної, що складний рефлекс, вироблений в одній з тварин на основі тривалого дресування, утворюється у другій відразу, без попередньої підготовки. Особливого значення набуває фактор наслідування (як це було експериментально показано проф. Л. Г. Вороніним) у формуванні психіки мавп. Говорячи про твариноподібних предків людини, Л. Г. Воронін відзначає: «Вища нервова діяльність цих тварин збагачувалась не тільки за рахунок безпосереднього індивідуального досвіду, а й за рахунок високорозвиненої здатності переймати шляхом наслідування індивідуальний досвід до себе подібних. Цьому сприяв їх стадний спосіб життя. Явище наслідування відіграє велику роль і в формуванні вищої нервової діяльності людини»¹.

Дійсно, коли звернутись до добре вивчених фактів онтогенезу людини, то можна легко переконатись, що наслідування у дитини є немов би вступом до уявлення, одним з факторів, що передуює прогресу узагальнюючої здатності мислення. Дитина, яка своїми діями зображує паровоз або, сідаючи на палку, — вершника, за допомогою наслідувальних дій створює собі начебто суб'єктивний образ цих об'єктів. Такі наслідувальні дії допомагають їй усвідомити предметний світ. За влучним ви-

¹ Л. Г. Воронін, Исследование высшей нервной деятельности, «Наука и жизнь», 1955, № 5, стор. 26.

разом Анрі Валлона, дитина з свого тіла за допомогою наслідування робить немов би «інструмент, який відтворює те, що вона бачить навколо себе»¹.

В однаковій мірі і етнографічні матеріали показують велику роль моторно-наслідувальної зображальності на рівні первісної культури. Так, за даними Леві-Брюля, в одному з австралійських племен «для позначення води... показують, як п'є тубілець, хлещучи воду, набрану в жменю. Для позначення намиста рукам надають такого положення, начебто вони обнімають шию і змижаються ззаду. Зброя до дрібниць описується жестами, схожими на ті рухи, що їх роблять при користуванні цією зброєю»².

Наведені факти з фізіології, дитячої психології та етнографії посередньо свідчать про те, що наслідувальні дії повинні були займати певне і до того ж суттєве місце в діяльності первісної людини. У предків людини наслідування розвивається з потреби узгоджених дій в первісному стаді і само собою, в свою чергу, виступає як засіб пристосування і дії. В силу цього наслідування займало в первісній орді більш значне місце, ніж у процесі онтогенезу чи в побуті відсталих у культурному відношенні племен. Воно служило у мавполюдини важливим механізмом перетворення моторного образу в образ, опосередковано абстрагований від конкретної пов'язаності з ситуацією трудового процесу; наслідування виявляло, отже, внутрішню потенцію конкретно-дійового мислення трансформуватись в умогляд.

Дійсно, як ми вже зазначали, в процесі овоєння об'єкта люди, відповідно до його природи, використовували певну однотипну систему дій, яка виступала начебто «моторним образом» речі. Але ця система дій функціонувала в суспільстві, і тому для її засвоєння не завжди було необхідно приступати до безпосереднього практичного маніпулювання предметами. Її могли запозичувати інші члени колективу шляхом наслідування, яке дозволяло включити в поведінку індивіда суспільний досвід. Наслідувальна дія, отже, не була вже пов'язана з безпосереднім впливом на предмет і являла собою немов би відірваний від нього моторний образ.

Інакше кажучи, в наслідувальних діях практична

¹ А. Валлон, От действия к мысли, М., 1956, стор. 155.

² Леві-Брюль, Первобытное мышление, стор. 107.

основа мислительного фрагменту - трудової діяльності виступала вже не безпосередньо, а опосередковано через суспільний досвід дії над речами. Тим самим виникала можливість відносного відокремлення мислительного і практичного плану діяльності, потенція суто мислительних дій.

Питання про моторно-наслідувальну діяльність як засіб формування узагальнюючої здатності думки є надзвичайно актуальним у кібернетиці. Як показав американський кібернетик Д. М. Маккей, опроби імітації за допомогою автоматів людської здатності оперувати загальними поняттями є у ряді випадків ефективними тоді, коли в конструкції автоматичної системи утворюється «наслідувальний внутрішній механізм реакції» на сигнали, що приймаються ззовні. «Безперервно змінюючи свою діяльність для узгодження з сигналами, що надходять, — продовжує Д. М. Маккей, — механізм нібито символізує ті властивості прийнятої інформації, які зумовили згадані зміни»¹.

Характер дії цього наслідувального механізму, що моделює людську здатність до оперування загальними поняттями, Д. М. Маккей наочно ілюструє прикладом автоматизації розумової діяльності, що пов'язана з водінням автомашини. Дійсно, рухи рук водія, який веде з постійною швидкістю автомобіль по дорозі, створюють нібито «моторний образ» дороги в її геометричному значенні, образ, який цілком зрозумілий іншому водієві і дає йому можливість уявити розташування та форму усіх заворотів дороги. Якщо взяти найпростіший варіант цих заворотів і уявити їх у вигляді строгих геометричних відрізків, на яких зміна курсу відповідала б двом можливостям — Л і П (тобто «ліворуч» і «праворуч»), тоді і послідовність типу ЛЛПППЛ (чи будь-яка інша) давала б «поточне уявлення форми дороги». На цьому етапі «не важко уявити сервосистему, що замінює нашого водія, яка виробляє в міру потреби ці сигнали керування, «намацуючи свій шлях» під впливом деякого сенсорного механізму, що сигналізує про відхилення від правильного положення на дорозі»².

¹ Д. М. Маккей, Проблема образования понятий автоматами, у зб.: «Автоматы», М., 1956, стор. 307—308.

² Там же, стор. 309.

Якщо припустити, що форма дороги правильна і вимагає тільки сталої послідовності, скажімо типу ЛПЛЛП, тоді точність керування в значній мірі залежатиме від здатності керуючої системи мати більшу готовність дати П після Л і Л після П. Для того щоб подібна послідовність Л і П чергувалась автоматично, можна «застосувати вторинну активну систему, що генерує змінну послідовність вихідних сигналів, скажімо Л' та П', які можна потім використати для впливу на перемикачі Л і П, у передбаченні корегуючих сигналів від дороги. Діяльність цієї системи дає *придатний символ* для правильності дороги, з якою вона узгоджується»¹.

Інакше кажучи, в автоматі на основі моторного образу дороги утворюється така конфігурація керуючих сигналів Л і П та їх символізація у вигляді Л' та П', яка моделює відповідні поняття, необхідні для шофера. А це значить, що моторна зображальність об'єкта може служити методом, який добре відповідає завданню формування деяких абстрактних образів.

Цей факт в галузі кібернетики добре узгоджується з тими наведеними вище даними, що, на нашу думку, підтверджують важливу роль моторно-наслідувальної діяльності в процесі філогенезу мислення.

Повернувшись до питання про розвиток мислення в процесі антропогенезу, ми, таким чином, можемо з великою мірою достовірності констатувати, що і в філогенезі думки наслідувальні дії створюють нову орієнтацію в діяльності мавполюдини, виявляються одним з істотних факторів, що підводять до межі перетворення безпосередньо корисної діяльності в умоглядну діяльність.

Отже, вимальовується, як нам здається, єдиний ланцюг перетворення елементарно-конкретного мислення тварин в генетично-первісне, конкретно-дійове мислення людини з наступною трансформацією цього мислення в галузь умоглядної, чисто людської діяльності.

У вихідній передумові антропогенезу виступає чисто тваринне маніпулювання предметами як сфера здійснення елементарно-конкретного мислення. Таке «мислення діями» передбачає безпосередній розвиток предметної

¹ Д. М. Маккей, Проблема образования понятия автоматами, у зб.: «Автоматы», стор. 310.

діяльності як прякий шлях дальшого прогресу мислительних здатностей. Цей прогрес реалізується якісним стрибком, викликаним становленням праці — справжньої основи «самопородження людини» (К. Маркс).

Трудові дії принципіально розширюють сферу логічних функцій, опочатку пов'язаних з робочими актами первісного виробництва, і цим здійснюють форму конкретно-дійового мислення. Але праця зумовлює розвиток людської думки в колективному середовищі первісного стада, в якому виникають мовне спілкування і суспільні взаємовідносини. Завдяки суспільній зумовленості первісної діяльності в конкретно-дійовому мисленні виникає здатність до становлення його понятійно-мислительних якостей, потенція до внутрішнього самовідрізнення практичної і логічної орієнтації єдиного трудового процесу.

Адже на базі суспільних зв'язків у первісній орді виникла, через механізм переймання суспільного досвіду, зокрема механізм наслідування, можливість засвоєння трудової системи дій, що функціонально становила немовби моторний образ оброблюваного предмета поза безпосередньою участю в роботі. Тим самим подібна система дій начебто відривалась від конкретно-трудового акта і виступала з боку своїх логічних і смислових функцій як дійово-символічне зображення предмета праці, а це означало появу особливих «мислительних дій».

Зрозуміло, такі дії передбачали вже розвиток мови, яка дозволяє включити особистий і суспільний досвід в рамки думки і, отже, реалізувати дійсний шлях становлення мислительних функцій як таких. Проте необхідність такого шляху виявилась тоді, коли певні дії мавполюдини в сфері праці до такої міри опосередковуються суспільним досвідом, що набувають сигнального характеру, який допускає їх однозначну заміну і узагальнення в мові¹.

Наслідувальні дії є лише одним з окремих механізмів цього процесу суспільного опосередкування практичних дій у первісній орді, процесу, який розкриває внутрішні потенції конкретно-дійового мислення до перетворення в чисто мислительну діяльність на шляхах

¹ Не слід забувати, що сама мова на ранніх ступенях антропогенезу вплетена в конкретно-дійову ситуацію трудового процесу.

розвитку мови. Інакше кажучи, ці потенції визначаються в рамках становлення другосигнальної діяльності, залишаються можливістю розвитку «других сигналів» і реалізуються лише з появою елементів сучасної мови.

Як же складається сучасна система другосигнальної діяльності, яка реалізує можливість перетворення конкретно-дійового мислення в мислення теоретичне?

Ми бачили, що початковою ланкою розвитку мови виступають експресивно-вказівні частки, тобто мовні одиниці, які позбавлені фіксованого смислу і приймають всякі значення залежно від конкретної ситуації дії. Ми знаємо, що кінцевою фазою оформлення другосигнальної діяльності в сучасний тип мовного спілкування є, як можна зробити висновок з сучасного стану всіх мов, система слів з константними, фіксованими значеннями, відносною автономністю своєї семантики, абстрагованістю семантичних значень від конкретної ситуації дії. Таким чином, природно припустити, що істотною ознакою формування сучасного типу другосигнальної діяльності є процес становлення константного смислу слів, вичленування мовних сигналів з конкретної сфери дії в самостійну автономну систему спілкування.

Процес становлення константного смислу слів ще не досліджувався в нашій науковій літературі під кутом зору його ролі і місця в розвитку теоретичного мислення, його значення для аналізу еволюції другої сигнальної системи в процесі антропогенезу. Тим часом саме цей процес дозволяє простежити, в доступній для дослідника формі, становлення категорії слова, його морфологічних, фонетичних і семантичних ознак, процес складання системи сучасного мовного опілкування, розвитку конкретно-дійового мислення в мислення абстрактно-теоретичне.

Адже при відсутності фіксованого, константного смислу мовних одиниць «слово» (якщо взагалі цей термін можна застосувати до нижньопалеолітичної мови) ще безпосередньо оплітається з актами реальної діяльності, які визначають залежно від тієї чи іншої ситуації дії ту чи іншу семантичну функцію. В результаті процес розвитку слів як інтегруючих сигналів виявляється обмеженим. Лише з відокремленням семантичної функції мовних одиниць від ситуативної пов'язаності з наочно-предметною обстановкою безпосередньої

дії, з розвитком константного смислу слів незмірно зростає можливість узагальнення «других сигналів», що лежить в основі утворення понять як форм абстрактного мислення.

Не випадково сучасна семантика¹ пов'язує логічні функції понять і суджень з наявністю константного, фіксованого смислу мовних одиниць, з інваріантами їх значень. В цьому плані вона і розв'язує багато питань логічного моделювання шляхом створення особливих «формалізованих мов», в яких константність значень приводиться до математичної однозначності мовних позначень («імен»).² Тут лише доводиться до ідеалу та історична тенденція розвитку природних мов від первісного полісемантизму мовних одиниць до фіксованих, константних значень, яка виражає процес логічного формування.

Ця тенденція в розвитку мов, зокрема висунута нами припущення про розвиток форм мовного спілкування від експресивно-вказівних часток до слів, що мають фіксовані, константні значення, може бути конкретно підтверджена даними онтогенезу і філогенезу мови. Дослідження ранніх форм дитячої мови свідчить, що у дітей дуже часто один і той самий предмет позначається двома різними словами, в яких одне має характер експресивно-вказівної частки, позбавленої константного смислу і зрозумілої лише в конкретно-дійовій ситуації його виголошення, а друге — наближається до слів звичайної мови, зрозуміле в силу власного, фіксованого значення, яке воно має. Так, за спостереженнями О. Лурія і Ф. Юдовича досліджувані діти називали ведмедя і власним іменем — «Митька» і експресивним вигуком — «фу-у», який в іншій ситуації може означати й інші явища, зокрема «страшне»³.

Таке поєднання в практиці мовного спілкування дітей аморфних означень і слів звичайної мови для вислов-

¹ У даному випадку під семантикою ми розуміємо особливу галузь сучасної математичної логіки.

² Див., напр., Л. Черч, Введение в математическую логику, т. 1, М., 1960, стор. 19—20.

³ В однаковій мірі собака міг позначатись і терміном «абака» і аморфним звукосполученням «авва»; кінь (лошадь) називався як «лясадкой», так і звуконаслідуванням «тіплю-тіплю» і т. д. (А. Лурія, Ф. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, стор. 32—33).

лювання одних і тих самих об'єктів наочно демонструє ту перехідну фазу в розвиткові другої сигнальної системи, коли експресивно-вказівні частки, позбавлені константного смислу, починають витіснятись словами з фіксованими значеннями. Аналогічне явище мало місце і в філогенезі мови. Але для того щоб переконатись в цьому, треба встановити найбільш стародавні елементи доступних вивченню мов, що пов'язано з певними труднощами. Дослідження цього питання, проте, настільки важливе як з точки зору перевірки різних концепцій розвитку другої сигнальної системи, так і для всієї нашої наступної аргументації, що ми опинимось на ньому докладніше.

У багатьох мовах світу є незмінні слова в функції присудка, що становлять найстародавніші релікти мови. Про це свідчить не тільки їх фонетичний склад, однескладовість, характерна для архаїчних елементів мови, нерозчленованість імен і дієслова, а й спільність прийомів їх утворення і використання в найрізноманітніших мовах і мовних групах, що вказує на належність таких слів до тієї сивої давнини, коли зазначені групи мов ще не склались. Автор цікавого дослідження з даного питання проф. С. Я. Лур'є¹ вказує на однакову семантику (точніше, збіг за смислом і керуванням) і однаковість утворення цих слів, названих ним вербоїдами, у таких різних мовах, як індоєвропейські, бурят-монгольські, фінська та китайська. До речі, збіг смислу деяких вербоїдів у всіх зазначених мовах виявляється не тільки за якою-небудь однією понятійною ознакою, а за всім комплексом значень, що у цих словах буває досить великим. Ще більш вражає ідентичність морфологічних змін у вербоїдів у різних мовах.

Зважаючи на те, що в різних мовних групах є спільні прийоми утворення вербоїдів, С. Я. Лур'є приходить до висновку, що тут ми маємо, можливо, справу з більш стародавніми мовними одиницями, ніж індоєвропейські корені, з реліктами, що відносяться до того періоду передісторії людства, коли через відсутність груп і систем мов, що формувалися, через недорозвиненість мовних засобів і словарного фонду, а також однаковість

¹ Див. С. Я. Лур'є, *Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках*, Львов, 1955.

фізичних основ розвитку мовної артикуляції була більш широка база для мовної схожості, ніж у часи індоєвропейської мовної спільності. Такої ж думки дотримуються і деякі інші мовознавці.

Якщо це так, то у вербоїдах можна бачити (враховуючи час існування індоєвропейської мовної спільності, датованої епохою мезоліту) релікти мовних одиниць, що відносяться до періоду кам'яного віку. Розглянемо питання, що нас цікавить, на конкретному матеріалі.

До вербоїдів відносяться слова типу древньогрецького *νη* (цьому відповідає в російській мові — «на», в угро-фінських мовах «se», бурят-монгольських — «ма»), древньоруського «ко» (українського «ке») ¹, хетського «пи» (російського «ну») ², латинського «sat», польського «cyt» (російського «цыц», литовського «tič»), а також слова «хлоп», «бац» та ін.

Розглядаючи вербоїди, не важко переконатися, що, крім своєї примітивності, вони виявляють за формою схожість з експресивно-вказівними частками, властивими раннім ступеням розвитку другої сигнальної системи. Безсумнівна давність вербоїдів, яку можна визначити часом більш раннім, ніж період існування індоєвропейської мови-основи, підкажує, що їх особливості не випадкові, а виражають риси найдавнішої мови людини.

Разом з тим вербоїди відрізняються від експресивно-вказівних часток, позбавлених свого власного, константного значення, вже тим, що мають певну визначеність і фіксованість смислу. Правда, коло значень будь-якого вербоїда перевищує норму, характерну для звичайних слів сучасної мови, що і створює, коли їх розглядати поза контекстом мовного спілкування, певну дифузність їх смислу, властиву найдавнішим мовним одиницям. Однак, незважаючи на все це, вербоїди можуть містити можливості такої точної передачі значень, як і слова звичайної для сучасної людини мови. Ця можливість реалізується у відповідаючій вербоїдам тенденції пере-

¹ Прикладом вживання цих часток може служити білінгвний зворот: «Чем меня-ко будет князь дарить». Аналогічні вирази характерні як для слов'янських мов взагалі, так і для литовської, латинської, фінської, бурят-монгольських мов та ін.

² Вербоїди типу «ну», «ке» властиві індоєвропейській мові-основі, що зайвий раз підтверджує їх давність.

творюватися в частини мови, найчастіше у дієслова або сполучення з дієсловами, що створює конструкції типу «на — возьми», «птица хлоп и упала» та ін.¹

Як бачимо, вербоїди мають риси експресивно-вказівних часток, позбавлених фіксованого смислу, і риси слів, що виявляють константні значення, властиві високим ступеням розвитку мови. Таким чином, у найдавніших мовних одиницях виявляються сліди тієї проміжної фрази розвитку другої сигнальної системи, коли експресивно-вказівні частки почали витіснятися словами з константними значеннями. Аналіз вербоїдів дає, отже, ще одне підтвердження, у плані філогенезу мови, справедливості висунутої нами концепції розвитку другої сигнальної діяльності.

Підпорядкований завданням первісного колективу та його діяльності, розвиток константного смислу мовних сигналів (слів) пройшов ряд етапів (перш ніж оформитись у характерну для сучасної людини другосигнальну діяльність) відповідно до потреб опілкування, що їх викликав процес праці. Необхідність щось сказати виникає в трудовому процесі і підпорядковується завданням його здійснення. В зв'язку з цим можна припустити, що процес становлення константного смислу слів почався з розвитку мовних одиниць із специфічним значенням сигналізації про основні моменти функціонування і підтримання колективних дій. Дані онтогенезу і філогенезу дають багатий матеріал, що свідчить про справедливість такої точки зору.

Дійсно, чим далі ми проникаємо вглиб історії мови, тим з більшою очевидністю виступає зв'язок слів з сигналізацією про дії. Досить сказати, що суть індоєвропейських коренів полягала в тому, що вони «перш за все означали дії»². Це не значить, що первісною мовною категорією слід вважати дієслово, як твердять деякі мовознавці. Навпаки, для найдавніших мовних одиниць характерне якраз сполучення в одному звуковому комплексі уявлень і про предмет і про дію, інакше кажучи, нерозчленованість імені і дієслова. Про це свідчить структурна симетрія форм вживання дієслова і імені в

¹ Всі дані з аналізу вербоїдів взято з кн.: С. Я. Лур'є, Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках.

² А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938, стор. 268.

індоєвропейській мові. Відсутність чіткої межі між цими категоріями успадкували також семітські мови. Певний паралелізм між іменем і дієсловом зберігся і в угро-фіїнських мовах. Аналогічна картина спостерігається в старокитайській мові, де ім'я могло функціонувати як дієслово, і, навпаки, в мовах еве (гвіанське узбережжя), манде (Судан), бушменській мові та ін.

Ця специфіка реліктових мовних форм легко пояснюється тими особливостями взаємозв'язку мовного спілкування і трудових актів, що характерні для первісного періоду історії мови і мислення. Адже через конкретно-дійовий характер ового мислення палеолітична людина сприймала предмети зовнішнього світу крізь призму дії. Ось чому навіть тоді, коли людина на ранніх етапах свого розвитку використовувала в мовному спілкуванні граматичну форму, близьку до іменника, вона, по суті, повідомляла про те, що роблять з предметом, позначуваним даною частиною мови. Приклади такого роду можна знайти в багатьох мовах відсталих у культурному відношенні народів, які ще зберегли пережитки первісної епохи своєї історії. Так, у делаварській мові немає слова, що передає поняття «човник взагалі». Замість нього вживається слово «надхолінеен», що означає дію з човником: «Я (ви, ми) шукаємо (знайшли і т. д.) цей човник». Тут повідомлення про предмет вливається в сигналізацію про дії, пов'язані з ним.

Аналогічна картина спостерігається і в процесі розумового розвитку людини, який повторює деякі типові риси філогенезу мислення. Тонкий знавець і чуйний дослідник дитячої мови письменник К. Чуковський повідомляє з цього приводу в своїй відомій книзі «Від двох до п'яти», що в більшості випадків дитячі слова «зображують предмети виключно з боку їх дії... Трирічна дитина певна, що майже кожна річ існує для тієї чи іншої точно визначеної дії і поза цією дією не може бути зрозуміла. В іменнику дитина відчуває приховану енергію дієслова»¹. Це видно хоча б з факту переосмислення дітьми слів, почутих від дорослих. Так, слово «ртуть» перетворюється дитиною у «вертутію», тобто в те, що вертиться, «петля» переосмислюється у слово «цепля», тобто в те, що чіпляється, «лопатка» означає «копатку» від дієсло-

¹ К. Чуковський, От двух до пяти, М., 1956, стор. 31.

ва копати, «сухарики» перетворюються у «кусарики» (кусати) та ін.

Таким чином, збіг даних історії мови з фактами онтогенезу другої сигнальної системи, а також загальні закономірності розвитку мислення і мови вказують на те, що у первісної людини перші слова, які мали константні, фіксовані значення (навіть у тому разі, коли вони використовувались для позначення предметів і речей), сигналізують насамперед про дії, що відбуваються з об'єктами. Це ще раз підтверджує нашу думку про те, що вихідним пунктом розвитку слів з константним смислом було виділення мовних одиниць із специфічним значенням сигналізації про основні, найпростіші і найнеобхідніші дії, пов'язані із здійсненням трудового процесу.

Аналіз вербоїдів, цих найбільш стародавніх з відомих нині слів, підтверджує зазначену точку зору і дозволяє уявити семантику первісних сигналів про дії. Так, проф. С. Я. Лур'є називає особливі групи так званих первинних вербоїдів, які виражають найпростіші відносини у виробничому процесі. Сюди належать вербоїди типу російського «на» (угрофінського «se», бурят-монгольського «маа», старогрецького «vη» та ін.), що означає передавання чого-небудь, староруського «ко» («ка») або українського «ке», що виражає одержання чого-небудь (дай мені, віддай)¹, хеттського «пи» (російського «ну»), що аналогічно до сигналу «дій»² передає команду до роботи, готського «higi», близького за значенням до «hêg» (тут, сюди), що виражає вимогу наблизитись, литовського «tič» (близького до російського «цыц», польського «cyt»), українського «геть» (російське — «брысь»), які означають команду замовкнути, припинити роботу або піти.

Та обставина, що вербоїди (слова, які мають риси як експресивно-вказівних часток, так і мовних одиниць з константним смислом) сигналізують про дії, без яких неможливе функціонування будь-якого трудового колективу, навряд чи може бути визнана випадковою. Звукові частинки типу первинних вербоїдів, що можуть сигналізувати про передачу чи одержання чогось, ко-

¹ Напр., у розмовній мові: «Дай-ка мне посмотреть» та ін.

² Напр., у російській мові: «Ну-ка», «ну-же, ну» та ін.

манди до початку або припинення роботи, вимоги піти, наблизитись та ін., виражають до того прості стосунки між членами виробничого колективу, що їх наявність можна пов'язати з першими початками первісної виробничої діяльності.

Якщо врахувати, що на початку верхнього палеоліту з'являється людина сучасного типу, з властивим їй характером діяльності другої сигнальної системи, а початковий ступінь розвитку мовного спілкування становлять експресивно-вказівні частки, то уявляється ймовірним віднести появу мовних одиниць з константними значеннями, які передають певні команди дії, до середини і кінця нижнього палеоліту. Це, проте, гіпотетичне припущення, яке може претендувати на істинність лише в міру аналізу дійсних можливостей розвитку людського суспільства і форм передачі суспільного досвіду на тих ступенях антропогенезу, що пов'язані з серединою і кінцем нижнього палеоліту.

До середини і кінця нижнього палеоліту відносяться дві основні культури палеолітичного виробництва — так звані шелльсько-ашелльська і мустьєрська культури. Найбільш вивченим представником шелльсько-ашелльської культури є синантроп; щодо культури мустьє, то її творцем був безпосередній попередник *Homo sapiens* — неандерталець. Спинимось спочатку на характеристиці синантропа і пов'язаного з ним ступеня розвитку трудової та інтелектуальної діяльності.

Синантропи вперше в історії скористались такою силою природи, як вогонь (хоч і не вміли ще його добувати), зробили серйозний крок до пізнання властивостей каменю, знайшли найбільш доцільну форму для використання цього матеріалу як знаряддя — форму ручного рубила. На ступені синантропа вперше починається, хоч і в зародковому вигляді, спеціалізація знарядь, що свідчить про розвиток і укладнення трудових операцій в шелльсько-ашелльський період. Синантропи могли здійснювати такі укладні для умов дуже примітивного ранньопалеолітичного виробництва акти колективної діяльності, як полювання на носорога, буйвола, шаблезубого тигра і слона, що являє собою серйозні труднощі навіть при сучасних мисливських засобах.

Подібні дії вже важко уявити собі без наявності у первісного колективу елементарної системи підтриму-

вання взаємних зусиль, яка ґрунтується на найпростішій другосигнальній інформації про основні акти трудового процесу типу закликів до початку, припинення дій і набору сигналів, що стосуються його протікання.

Посереднім свідченням цього є і характер використання вогню у синантропів. В районах їх проживання археологи знаходять величезні нашарування попелу, що досягають іноді семи метрів. Але ж синантропи, як одностайно визнають всі археологи, не володіли ще прийомами штучного добування вогню. Отже, самий факт виявлення таких величезних нагромаджень попелу свідчить про те, що вогонь підтримувався у первісній орді синантропів на одному і тому ж місці протягом багатьох поколінь. А це значить, що мав існувати суспільний інститут організації зберігання і підтримування вогню і пов'язана з ним система передачі колективного досвіду з покоління в покоління. Такі акти, зрозуміло, вимагали вже певного, нехай навіть найпримітивнішого, розвитку другосигнальної інформації про основні, найпростіші трудові дії.

Таким чином, у припустимих межах наукової гіпотези можна вважати, що успіхи свідомості, яка формувалась у синантропів і була пов'язана з елементами чисто людських рис діяльності (використання природної сили — вогню, пізнання властивостей виробничих матеріалів, особливо каменю, зародки спеціалізації знярядь, складний характер полювання та ін.), вимагали вже усвідомлення найпростіших актів колективної діяльності, розвитку мовних комплексів із специфічним значенням сигналізації про початок і кінець роботи, передачу та одержання чогось в її процесі, накази наблизитись, віддалитися і т. д.¹ А це було серйозним кроком у напрямі розвитку константних значень в мові, оформленні і розвитку другосигнальних узагальнень дійсності.

Разом з тим висновки про мовний апарат синантропів, зроблені на підставі даних сучасної антропології, свідчать про те, що потреба в розвитку мовних одиниць константного значення, другосигнальних узагальнень дійсності могла задовольнятися у них лише на дуже вузькій базі мовних можливостей. Щодо будови цього

¹ Наведений вище аналіз так званих первинних вербоїдів показує, що саме така семантика мови є найдавнішою другосигнальною інформацією.

мозку синантроп був далеко ближчий до антропоїдів, ніж до *Homo sapiens*.

Примітивною була в нього і здатність до мовної артикуляції. Як показав В. В. Бунак¹, основні категорії звуків у синантропа все ще залишались невіддиференційованими. Внаслідок цього можливість артикуляційних сполучень обмежувалась, а тому і число звукових сигналів було ще незначним.

При граничній скупості мовних одиниць звукова мова могла функціонувати у шельсько-ашелльської людини лише на основі ополучення у доступних їй мовних комплексах широкого кола різних семантичних значень. Інакше кажучи, у синантропів навіть мовні сигнали константних значень передачі інформації про певні дії могли використовуватися і для передачі інших значень, вже неконстантного характеру. В якійсь мірі цю обставину може підтвердити прогресуюче наростання полісемантизму слів у міру заглиблення в сиву давнину історії мови.

Отже, в шельсько-ашелльську епоху розвиток константного смислу слів, пов'язаного з появою специфічних сигналів про найпростіші моменти здійснення трудового процесу, перебував ще в такому зародковому стані, що не міг відмінити широкого спектра значень мовних одиниць ранньопалеолітичної мови. При такому примітивному стані мови база розвитку логічних форм виявляється гранично вузькою; понятійні функції не досягають ще рівня формально-логічної фіксації, визначаються не рамками теоретичних структур мислі, а конкретно-практичною ситуацією дії.

Подібна обстановка міняється лише з дальшою диференціацією мови, збагаченням суспільної практики, коли розвиток мовних одиниць типу вербоїдів підводить до більш широкої, ніж у синантропів, системи константних значень в мові, коли, крім константних, узагальнених сигналів дії, виділяються специфічні мовні комплекси з фіксованим, константним значенням передачі інформації про предмети як такі.

Розвиток цих узагальнень, додатково до константних мовних позначень дії, і відповідно прогрес щодо збіль-

¹ Див. В. В. Бунак, Происхождение языка по данным антропологии, «Труды Института этнографии АН СССР, новая серия», т. XVI, 1951.

шення числа звукових комплексів, які дозволяють закріплювати уявлення про дійсність специфічними мовними сигналами фіксованого смислу, є істотними умовами поступової трансформації логічних функцій трудових дій в логічні структури мислительних актів. У зародковій формі такі умови, як нам здається, складаються уже в мустьєрську епоху, на ступені неандертальської фази антропогенезу.

Особливості логічного формоутворення на ранніх ступенях розвитку мислення

Неандертальська фаза антропогенезу є останнім ступенем, який передуює виникненню *Homo sapiens*. На цьому ступені підготовляються всі основні риси сучасної людини.

По ряду антропологічних показників неандерталець зробив серйозний крок уперед у порівнянні із синантропом. За абсолютним об'ємом мозку він уже досягав, а в ряді випадків і перевершував, середній об'єм людського мозку. Цей кількісний прогрес супроводжувався серйозними якісними зрушеннями в еволюції вищої нервової діяльності. Так, асиметрія мозку неандертальця виражена вже «в формі, типовій для сучасної людини»¹, що є важливим показником розвитку не тільки розумових здібностей, а й трудової діяльності.

Неандертальці були творцями мустьєрської культури, що характеризується відкриттям штучного добування вогню, порівняно високим рівнем спеціалізації знарядь праці, в тому числі і інвентаря, специфічного для праці жінок (шила, скребачки, проколки і т. д.). У мустьєрську епоху вперше з'являються прийоми вторинної обробки знарядь, підправлення їх форми в процесі виготовлення, так звана контрударна ретуш. Подібна техніка означала вже певний прогрес у звільненні людини від «інстинктивних форм праці», які, за виразом Маркса, були властиві найстародавнішим представникам людського роду.

Із аналізу процесу спеціалізації знарядь праці і ускладнення останніх випливає висновок, як переконливо

¹ М. Ф. Нестурх, Происхождение человека, М., 1958, стор. 312.

довів відомий український археолог акад. П. П. Єфіменко¹, про виникнення у неандертальській орді поділу праці за статтю і віком (виділення найбільш досвідчених майстрів і мисливців), отже, і про серйозний якісний розвиток суспільної організації. У неандертальців з'являються елементи осілості, зростає чисельність орди, зміцнюється суспільний зв'язок між членами первісного колективу. Судячи з наявності на мустьєрських стоянках слідів зберегіння колективних мисливських запасів, у неандертальця оформляється вже колективна власність. Стає нормою побуту турбота про родичів. Про це свідчить і поява у неандертальців похоронного звичаю.

Із сказаного можна також зробити висновок про появу в неандертальській орді елементів суспільної етики, суспільного приборкування «зоологічного інстинкту», а значить, і зародків форм суспільної свідомості². В мустьєрську епоху з'являються і елементи образотворчого мистецтва, окремі намагання надати кам'яним брилам форми тварин, зустрічаються також сліди вживання охри для розфарбування предметів, спроби нанесення орнаменту на вироби з кісток.

Все це дозволяє припустити, що на базі виробничого і суспільного прогресу розвиток мови і мислення у неандертальця досягає того рівня, коли поряд з мовними комплексами константного смислу, що сигналізують про основні моменти колективного діяння, в мові відокремлюються мовні одиниці константних, фіксованих значень, що виражають другосигнальні узагальнення предметних уявлень. елементарних знань не лише про дії, а й про предмети. Дійсно, без таких узагальнень предметних уявлень навряд чи стало б можливим зді-

¹ Див. П. П. Ефименко, Первобытное общество, К., 1953, стор. 243—245.

² Незважаючи на появу елементів суспільної етики, з якими буржуазні вчені пов'язують релігійну свідомість, релігія у неандертальців ще не виникає. На це вказує відсутність в мустьєрську епоху будь-яких предметів культури і характер неандертальських погребінь. Неандертальці не надавали трупам ніякої ритуальної пози (як це мало місце з появою релігії), а ховали їх в природному положенні сплячої людини. Крім того, погребіння проводилось безпосередньо в тій же печері, де жили родичі, що свідчить про відсутність у неандертальців релігійного страху перед смертю або померлим. Таким чином, понад 700 тисяч років, тобто переважний період свого розвитку, людство залишалось безрелігійним.

нювати вторинну обробку знярядь або штучно відтворювати форми тварин, навряд чи можна було б виділити колір як окремий об'єкт діяльності (про що свідчить ризик вживання неандертальцями фарб типу охри).

До наведених даних слід додати також факт відкриття у мустьєрську епоху штучного добування вогню, що дало могутній поштовх розвитковій предметних уявлень. Ознайомлення з властивостями вогню послужило базою усвідомлення аналогічних або пов'язаних з ним властивостей предметів і явищ у навколишньому світі — світла і темряви, дня і ночі, сонця і зірок, холодного і гарячого і т. д. Справедливість такого висновку, як нам здається, підтверджується даними історії мови. Адже у первісних елементах мови і до цього часу можна простежити спільність коренів слів, які означають вогонь і ряд інших аналогічних йому щодо властивостей об'єктів. Так, у мові тасманійців, народу, що перебуває на рівні палеолітичної культури, слово «лапейтін», що означає «полум'я», схоже з означенням місяця — «латейн», сонця — «лайн» та ін. Про подібне утворення ряду предметних уявлень на ґрунті ознайомлення з властивостями вогню свідчить також факт вживання неандертальцями охри.

Охра, як показують етнографічні матеріали, використовувалась для розфарбовування тіла в червоний колір; таке пофарбування мало на меті уподібнити особу вогню, сонцю, блискавці, крові, корі дерев, тобто передбачало усвідомлення ряду предметних уявлень. Нарешті, виникнення у неандертальця звичаю погребіння вказує на появу у нього суто людських уявлень про життя і смерть.

Таким чином, є багато підстав для припущення, що в мові неандертальців, крім дальшого розвитку спеціалізованих сигналів про дії, відбувалось також оформлення особливої системи другосигнальної фіксації мовними одиницями константного значення результатів усвідомлення явищ предметного світу. Інакше кажучи, мала місце диференціація мовних одиниць, що можуть спочатку набирати будь-якого значення, на спеціалізовані звукові сигнали фіксованого смислу про предмети і дії над ними. З цим твердженням певним чином узгоджується антропологічний аналіз мовнорухового апарату мустьєрської людини.

Так, у деяких різновидностей людини мустьєрського періоду з'являється зародок підборідкового виступу, що свідчить про певне зрушення в розвитку здібності членороздільної мови. В. В. Бунак припускає навіть можливість диференціації в мові неандертальців таких категорій звуків, як передньоязичні (зубні) і середньоязичні. Але така диференціація звуків збільшувала можливість артикуляційних сполучень, число звукових одиниць мови, створювала додатковий резерв мовних сигналів для фіксації уявлень не тільки про дію, а й про предмети. Тим самим створювались умови для розвантаження, обмеження полісемантизму мовних одиниць первісної мови, розчленування функціональної системи сполучення в одному мовному комплексі різних уявлень на окремі спеціалізовані сигнали дії і предметного означення. Внаслідок цього гранично розширювалась сфера константних значень у мові, прискорювалась інтенсивність процесу зміни експресивно-вказівних часток сигналами фіксованого смислу. А прогрес в галузі становлення константних значень «слів» тісно підводив до виділення логічних функцій від безпосереднього зв'язку, безпосереднього сплетіння з конкретною сферою тих або інших дій, створював можливість структурно-теоретичної фіксації цих функцій у логічні форми.

Як ми вже бачили, при відсутності фіксованого, константного смислу мовних одиниць, тобто на рівні експресивно-вказівних часток, семантична і логічна визначеність мовних сигналів диктується самою життєвою ситуацією опілкування, конкретно-дійовим підтекстом трудового процесу. Зв'язок полісемантичного первісного мовного комплексу з конкретним смисловим значенням має за цих умов не константний, а функціональний характер, тобто передбачає опосередковуючу ланку—ситуацію дії, яка знімає аморфність експресивно-вказівної частки і виступає як прямиий детермінант того чи іншого конкретного смислу. В результаті логічні операції узагальнення, абстрагування, синтезування і аналізування «других сигналів», що лежать в основі специфічно людського мислення, виявляються пов'язаними із сферою безпосередньої дії і здійснюються не теоретично, а наочно-практично.

Тільки з розвитком константних значень у мові, коли зв'язок мовного комплексу з конкретною думкою

закріплюється в мозку теоретично, відпадає потреба в третій, опосередковуючій ланці, з'являється можливість часткового відокремлення семантичних і логічних функцій мовних одиниць від наочно-предметної ситуації конкретних дій. Тим самим процес становлення константного фіксованого смислу первісно-мовних одиниць знаменує розвиток теоретичної здатності узагальнення «других сигналів», створює умови теоретичного аналізування, абстрагування, синтезування. Звідси впливає, що розвиток константних значень в мові, який виражає розкріпачення мислительних актів від безпосередньої, ситуативної пов'язаності з конкретними операціями праці, створює можливість становлення логічної форми, тобто підготовляє умови, коли логічна фігура трансформується з конкретної сфери наочно-практичних дій, де вона здійснювалась функціонально, в галузь суто мислительних, теоретичних операцій аналізу, синтезу, узагальнення і абстрагування.

Такі умови, як ми бачили з аналізу розвитку константних значень в мустьєрську епоху, складаються вже у неандертальської людини. Ось чому є підстави припустити у неандертальця можливість початкової кристалізації логічної форми, тобто теоретичної фіксації логічних функцій в певну структуру думки. Звичайно, наявність цієї можливості ще не визначає умов остаточного подолання конкретно-дійового мислення в мустьєрську епоху, умов перетворення його в мислення теоретичне.

Незважаючи на великий якісний прогрес у розвитку вищої нервової діяльності, будова мозку неандертальців має сліди так званого мозкового дзьоба, тобто характеризується вузькістю (в порівнянні з мозком сучасної людини), лобних часток, що відіграють дуже важливу роль в становленні абстрактного мислення. Ці дані, як і ряд інших міркувань, дозволяють твердити, що розвиток розумових здібностей у неандертальця не склався ще в закінчену, завершену систему теоретичного мислення, що у мустьєрської людини воно лише починало оформлятися. Звідси впливає, що і можливість зародження логічної форми на неандертальській фазі антропогенезу реалізувалась ще в рамках пере-

творення конкретно-дійового мислення в мислення теоретичне.

Що ж це за логічна форма, яка стоїть на рубежі конкретно-дійового і теоретичного мислення? І яким чином вона сполучає риси перетворення одного типу мислення в інший? Інакше кажучи, який вихідний пункт еволюції логічних форм як форм теоретичної діяльності?

Для того щоб відповісти на ці питання, проаналізуємо детально саму можливість зародження сучасних логічних форм на вищому етапі розвитку конкретно-дійового мислення.

Оскільки у неандертальця ще не складається теоретичне мислення, а спостерігається лише поступове подолання рис мислення конкретно-дійового, нема підстав припускати появу у нього абстрактних понять. В кращому разі можна лише твердити про початок процесу їх формування. За цих умов не можна припустити і наявність у неандертальця форм суджень, які без понять неможливі. Справедливість подібних висновків підтверджується і аналізом палеолітичної мови. Адже у неандертальця, незважаючи на прогрес мовнорухового апарата, мова не була повністю членороздільною. «Мова людей всього нижнього палеоліту, звичайно, ще складалась з дуже слабо диференційованих звуків, доповнюваних з необхідності мімікою і рухами тіла»¹. При такому стані мови категорія слова (а значить, і поняття) в сучасному розумінні у неандертальця не могла виділитись². Через відсутність слова на неандертальському ступені антропогенезу не виникає і речення (як і судження).

Так, факти історії показують, що чим глибше ми проникаємо в давнину мови, тим виразніше виступають автономність слів, слаба фіксація граматичного зв'язку, відсутність прийменників. Навіть у порівняно пізньому лінгвістичному явищі — індоєвропейській мові

¹ «Всеобщая история», т. 1, М., 1955, стор. 37.

² Думка про відсутність категорії слова на ранніх етапах розвитку мови, в зв'язку з нечленороздільністю первісної мови, була висловлена ще видатним українським вченим О. О. Потебнею. «В мові первісної людини, — писав він, — початок ряду слів не був словом», оскільки на зорі людської історії звуки «стояли на низькому ступені членороздільності» (А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, 1888, стор. 12).

(існування якої датується періодом мезоліту — кінця неоліту) «кожне слово було самостійним»¹.

Розумовий розвиток дитини також свідчить про те, що речення і судження є продуктом тривалого розвитку і не появляються на ранніх ступенях онтогенезу мислення. Спочатку діти не усвідомлюють навіть зв'язок між складами слова і користуються односкладовими фрагментами мови. Формування речень у дитини закінчується лише в три роки, а до цього часу вона нерідко заміняє словесні судження предикативним жестом.

У перші роки життя дитина не пов'язує ще суб'єкт з предикатом, хоч вона може назвати і перший і другий окремо. Мовні одиниці дитячої мови мають автономний характер. Для дітей у цей період характерна так звана ехोलалія, що свідчить про відсутність здатності до граматичного і логічного пов'язування слів. Як показали дослідження Н. Х. Швачкіна, в ранньому віці дитина звичайно не використовує речення і в тих випадках, коли їй у відповідь на поставлені запитання слід пов'язувати слова, вона реагує лише простим повторенням одного з слів, що міститься в запитанні експериментатора. Так, на запитання «Хто поставив човен на стіл?», дитина відповідає повторенням предмета мови — «човен». Або на запитання «Ця туфелька чия?» одержуємо відповідь — «туфелька». Коли дитині вказують на неправильність такої відповіді, вона зводить плечима; коли ж її все-таки примушують відповідати інакше, то вона вдається не до слів, а до дій².

Отже, усвідомлення логічних і граматичних відносин ранніх ступенях онтогенезу мислення не спостерігається. Що подібна недорозвиненість здатності створювати речення і судження мала місце і в філогенезі мислення, в процесі історичного формування людини, свідчить, зокрема, морфологія мозку неандертальця. Так, аналіз ендокранних зліпків черепної коробки неандертальців вказує на недорозвиненість у останніх, в порівнянні з сучасною людиною, нижньотім'яної, гно-

¹ А. Мейє, Основные особенности германской группы языков, 1952, М., стор. 133.

² Див. Н. Х. Швачкин, Психологический анализ ранних суждений ребенка, «Известия Академии педагогических наук», в. 54, 1954, стор. 114.

стико-мнестичної ділянки, що має істотне значення для встановлення логічних зв'язків (при патологічних змінах у цій ділянці у людини порушуються саме функції логічного зв'язування). Крім того, відсутність систематичного вживання у мустьєрську епоху складних знарядь також вказує на порівняно слабкий розвиток у неандертальців здатності усвідомлювати зв'язки між об'єктами.

Таким чином, вся сукупність даних історії мови, онтогенезу мислення, аналізу морфології мозку і розвитку матеріальної культури палеолітичної людини свідчить про те, що на ступені неандертальця сучасна категорія слів і елементарні структури речення і судження ще відсутні. А це значить, що встановлена нами вище можливість зародження логічної форми реалізувалась у неандертальця специфічно. При недорозвиненості понять і суджень односкладовий за структурою і близький до слова за формою понятійний комплекс неандертальської мови мав розкриватися у конкретно-дійовій ситуації значенням, аналогічним до семантики речення, тобто виконувати функції і слова і речення.

Про подібний специфічний ступінь розвитку логічної форми з достатньою очевидністю свідчать дані онтогенезу мови. «Як показують матеріали дитячої психології, висловлювання дитини обмежуються на цій першій стадії розвитку її мови всього лише одним словом, звичайно, за овоєю формою іменником, який, проте, включаючись в спілкування, виконує функцію цілого речення. Це так звані слова-речення. Наприклад, дитина говорить «мама», і це може означати: «мама, дай мені це», «мама, візьми мене на руки» і т. д., в залежності від тієї конкретної ситуації, в якій це слово промовляється, і від супроводжуючої його дії або жесту дитини»¹. Мовний комплекс мови дітей перших років життя при всій своїй морфологічній близькості до слова є синонімічним, отже, цілому реченню. Так, для дитини термін «кі» є означенням не лише і не стільки кішки, скільки цілої ситуації дій, бажань, вчинків і висновків, пов'язаних з виглядом або присутністю даної тварини. Аналізуючи особливості дитячої мови, К. Чуковський підкреслює, що ті словоподібні одиниці мови дитини і в однаковій мірі фрагменти слів, якими вона користу-

¹ «Психология», М., 1948, стор. 279.

ється, в дійсності «є за своєю суттю, так би мовити, зпресованими фразами». У дитини «цілі фрази вміщуються в одному-однісінькому (до того ж урізаному) слові»¹.

Таким чином, дані онтогенезу мови не залишають сумніву в реальності «слова-речення» як особливої логіко-лінгвістичної конструкції, що становить вихідний пункт процесу граматичного і логічного формоутворення. На користь такого висновку свідчить, проте, не один лише факт збігу істотних рис онто- і філогенезу мислення, але також ціла система даних історії мови, антропологічних досліджень і, зокрема, особливості палеолітичної мови на ступені неандертальця.

Адже, незважаючи на серйозний прогрес у галузі артикуляції звуків і збільшення числа звукосполучень, мова на неандертальській фазі антропогенезу не була ще розвиненою, оформленою в сучасний тип другосигнальної діяльності. А в цих умовах елементи мови, що розвивалися, повинні були приймати на себе функції ще не розвинених елементів, про що і свідчить сама можливість функціонального сполучення рис слова і речення у мовних комплексах мустьєрської людини. Якоюсь мірою віддалене уявлення про такі умови логіко-граматичного формоутворення на ранніх ступенях розвитку мови дає аналіз вербоїдів.

На підтвердження сказаного скористаємося аналізом вербоїда «на», зробленим проф. С. Я. Лур'є. Як показує цей аналіз, вербоїд «на» не є синонімом слова «взьми». В слові «взьми» не міститься ще вказівка на те, у кого даний предмет повинен бути взятий, в той час як вербоїд «на» підкреслює, що предмет береться у того, хто говорить. В однаковій мірі зазначений вербоїд не є синонімічним до слова «даю», тому що це слово не вказує, кому дають, а вербоїд «на» підкреслює, що предмет дається опіврозмовникові. Крім того, частка «на» на відміну від слів «взьми» і «даю» вказує ще й на те, що предмет перебуває в полі зору обох співрозмовників, бо вона не зобов'язує повідомити, де треба взяти даний предмет. На протилежність сучасному типу слів вербоїд «на» не виявляє, отже, якогось одного часткового смислу, а розкривається значенням,

¹ К. Чуковский, От двух до пяти, стор. 81.

що синонімічне цілому реченню: «Я даю тобі ось цей предмет, що його ми обидва бачимо, а ти його візьми»¹.

Інакше кажучи, вербойд «на» демонструє особливу лінгвістичну форму своєї рідної еквівалентності морфологічної організації типу слова семантиці цілого речення. А така еквівалентність є характерною рисою конструкції «слова-речення». І в цьому немає нічого виняткового чи парадоксального. Історія мови показує, що форма «слова-речення» (і відповідаюча їй логічна конструкція «поняття-судження») є типовою, характерною закономірністю². «Початкові комплекси звуків, — пише радянський мовознавець проф. А. С. Чикобава, — треба думати, за звуковим окладом нагадували слово, але означали цільне, нерозчленоване сприйняття (уявлення), тобто за своєю функцією наближались до речення, але не були, звичайно, реченням»³.

Таким чином, в еволюції мислення і мови слова і поняття виступають на початку не в чистому вигляді, а як складний понятійний комплекс, що за своїми функціями наближається до судження і речення. Дані історії мови, онтогенезу мислення, антропологічних досліджень і аналізу мовнорухового апарату неандертальця вказують, що біля джерел розвитку абстрактного мислення лежить особлива логіко-лінгвістична конструкція «слова-речення», яка ситуативно сполучає (в межах еквівалентності морфологічної організації типу слова семантиці речення) функції поняття і судження.

Аналіз цієї специфічної початкової фази процесу логіко-лінгвістичного формоутворення дозволяє вирішити опір, що давно ведеться серед логіків, про те, яка логічна форма первинна — поняття чи судження⁴.

¹ С. Я. Лурье, Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках, стор. 9—10.

² Думка про первинність «слова-речення» як вихідного пункту логіко-лінгвістичного формоутворення висловлювалась ще О. О. Потєбнею (див. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, стор. 76). Окремі здогади з цього питання висловлював також відомий німецький мовознавець Г. Шухарт (див. Г. Шухарт, Избранные статьи по языкознанию, М., 1950, стор. 80).

³ А. С. Чикобава, Введение в языкознание, М., 1952, стор. 131.

⁴ Торкаючись актуальності проблеми про історично первинну логічну форму, проф. М. М. Алексеев пише: «Питання це, безсумнівно, є одним з найцікавіших, найважливіших для логіки і водночас найважчим... Якби науці дійсно вдалося розв'язати питан-

Сукупність наведених вище фактів свідчить про те, що істина не на боці жодної з крайніх точок зору. Як ми бачили, вихідним пунктом логічного формоутворення є не поняття і не судження, а своєрідна недиференційована єдність логічних форм, конструкція «слова-речення», що виражає функціональну еквівалентність зароджуваних понять і суджень.

Зазначена форма є закономірним підсумком еволюції думки протягом сотень тисяч років антропогенезу і виражає специфічну перехідну фазу в розвитку розумової діяльності, коли конкретно-дійове мислення щільно підводить до рубежа мислення теоретичного. Сполучення рис цих двох типів мислення і визначає специфічні особливості логіко-лінгвістичної конструкції «слова-речення». З одного боку, ця конструкція відображає можливість появи логічної форми на ступені неандертальця, пов'язаної з процесом становлення константного смислу слів, розвитком узагальнюючої здатності «других сигналів», тобто з появою елементів теоретичного мислення і подоланням ситуативної, конкретно-дійової пов'язаності мислительних процесів. З другого боку, конструкція «слова-речення» виражає обмеженість, неповноту умов реалізації можливості логічної форми у неандертальця, пов'язану з недорозвиненістю понять і суджень, тобто з відсутністю системи теоретичного мислення як такого. В цьому розумінні вона передбачає конкретно-дійове мислення.

Взаємна зумовленість двох діаметрально протилежних типів мислення, яка тут виступає, показує, що логічна структура «слова-речення» є виразом діалектичної суперечності в розвитку мислення. Вона демонструє ту діалектичну ситуацію в еволюції думки, коли прогрес логічного формоутворення, досягнутий на ступені «слова-речення», зумовив оформлення мислення теоретичного наявністю протилежного йому мислення конкретно-дійового.

Таким чином, здійснення в межах неандертальського ступеня антропогенезу логічної структури, яка сполучає риси поняття і судження (а отже, і появу елементів теоретичного мислення), не тільки не виключає,

ня про генезис поняття і судження, прояснилося б багато проблем історії й теорії мислення» (М. Н. Алексеев, Диалектика форм мышления, М., 1959, стор. 100—101).

а й передбачає мислення конкретно-дійове. Інакше і не могло бути. Адже елементи теоретичного мислення не являли собою у неандертальця цільної системи теоретичної діяльності, а становили лише її окремі фрагменти; які самі по собі не могли бути досить визначеними. При відсутності загальної системи теоретичного мислення частина формують процесів, пов'язаних з уможливною діяльністю, здійснювалась функціонально. Це й приводило до ситуативної широти граматичних і логічних форм у неандертальця. І якщо при подібній широті вони не втрачали своєї організуючої ролі, то лише тому, що конкретно-дійове мислення компенсувало недорозвиненість форм теоретичної діяльності, зумовлювало самою наочною ситуацією ту конкретну функцію слова (і поняття) чи речення (і судження), яку могла приймати думка в конструкції «слова-речення». Інакше кажучи, пряма функція слова (а відповідно — поняття) не набирає ще самостійного, константного характеру, а визначається конкретною ситуацією дії.

Як ми бачимо, в галузі логіко-лінгвістичного формування складається та сама картина, що й при становленні узагальнюючої здатності мовних сигналів, коли через недорозвиненість константних фіксованих значень семантична функція мовних сигналів на початку повністю залежала від конкретної ситуації дії. Різниця тут лише у сферах здійснення прямого практичного опосередкування первісного мислення, в переміщенні «центру ваги» практичної детермінації з галузі розкриття смислу мовного сигналу в галузь розкриття логіко-лінгвістичної форми виявлення цього смислу¹.

Аналогічність картини становлення константних значень мовних сигналів і еволюції константних фіксованих логічних форм означає лише те, що перед нами єдиний ланцюг розвитку, різні фази зрілості одного і того самого процесу еволюції мислення. В цьому зв'язку, нам здається, можна виділити три ступені єдиного процесу становлення константних значень в мові і константних логічних форм розумової діяль-

¹ Тут йдеться про неконстантність форм поняття і судження як самостійних фігур думки, про функціональний, залежний від конкретно-дійової ситуації характер їх здійснення у фіксованій структурі «слова-речення».

ності. Перший ступінь — ступінь суто практичної форми здійснення мислительних здатностей, коли мислення і мова настільки сплітаються з виробничою діяльністю, що конкретно-дійова ситуація процесу праці визначає всі логічні і семантичні функції мовних комплексів, змінює їх в будь-яких межах, дозволених виконанням конкретного виробничого завдання. Другий ступінь пов'язаний з розвитком узагальнених мовних сигналів, коли в виділенням мовних означень дії конкретна ситуація процесу праці змінює семантику мовних комплексів лише у певних межах, відповідно до міри недорозвиненості другосигнальних узагальнень предметних уявлень. Третій ступінь — ступінь оформлення логічних структур думки, коли внаслідок розширення константних значень в мові (отже, і розкріпачення семантичних та логічних функцій мовних комплексів від ситуативної пов'язаності з тією чи іншою наочною обстановкою) конкретно-дійова ситуація зумовлює *вже не стільки смисл мовних сигналів, скільки логічну структуру виявлення цього смислу в мові*, — притому структуру, чітко визначену можливістю «слова-речення» функціонально здійснювати поняття і судження.

Закріплюючись «внутрішнім досвідом» в сфері константних значень в мові, практична опосередкованість первісного мислення тим самим виступає вже однозначно, як процес логіко-лінгвістичного формоутворення. На такому ступені розвитку залишався тільки один крок для того, щоб була вижита конкретно-дійова форма мислення і реалізована можливість суто умовляючої діяльності, а саме, закріплення процесу становлення константних значень в мові на рівні логіко-лінгвістичного формоутворення.

Процес становлення константних значень в мові показує, як у відповідності з тим, що практика перетворила у «внутрішній досвід», йде диференціація смислового і звукового складу полісемантичного комплексу первісної мови і закріплення кожної виділеної з цього комплексу семантичної функції спеціалізованими сигналами точно визначеного, фіксованого смислу. І коли розвиток константних логічних форм аналогічний цьому процесові, то звідси можна прийти до висновку, що найближчою перспективою «слова-речення» є закріплення здійснюваних ним функцій слова і речення

«внутрішнім досвідом», а відповідно і розчленування єдиної конструкції «слова-речення» на фіксовані структури поняття і судження. Ця перспектива належить вже до теоретичного мислення, що народжується, до нового етапу в розвитку людських суттєвих сил.

Отже, логічні форми, у власному розумінні слова, як самостійні, абстрактні компоненти розумової діяльності, з'являються лише на основі теоретичного мислення, через процес «роздвоєння єдиного», яким, як вказував В. І. Ленін, визначається всякий розвиток взагалі.

Ще І. М. Сеченов висловлював припущення, що «вся різноманітність думки і полягає власне в еволюції її об'єктів з вихідних більш злитих форм у форми більш розчленовані, шляхом дроблення і пересполучень»¹. Але справді науковий аналіз причин і факторів диференціації логічних форм у процесі становлення теоретичного мислення дали класики марксизму-ленінізму, показавши, що дійсним стимулом еволюції мислення та його форм є суспільно-історична практика, за допомогою якої певні об'єктивні відношення, повторюючись в процесі праці, закріплюються логічними фігурами теоретичного мислення.

Таким чином, безпосередній розвиток предметно-трудої бази конкретно-дійового мислення приводить до його якісних перетворень—виникнення теоретичного мислення і роздвоєння нерозчленованого комплексу «слова-речення» на логічні форми понять і суджень. Вказуючи на цей процес історичного переходу від прямої, предметно-практичної опосередкованості первісної свідомості до виникнення теоретичного мислення, К. Маркс писав, що теоретичне розрізнення предметів об'єктивного світу, а разом з ним і диференціація понять є продуктом людської практики. «...Люди ніяк не починають з того, що «стоять в цьому теоретичному відношенні до предметів зовнішнього світу». Як і усяка тварина, вони починають з того, щоб їсти, пити і т. д., тобто не «стояти» в якому-небудь відношенні, а активно діяти, оволодівати за допомогою діяння певними предметами зовнішнього світу і таким чином задовольняти свої потреби. (Починають вони, таким чином, з виробництва.) Завдяки повторенню

¹ І. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, М., 1947, стор. 425.

цього процесу здатність цих предметів «задовольняти потреби» людей врізується в їх мозку, люди і звірі навчаються і «теоретично» відрізняти зовнішні предмети, що служать задоволенню їх потреб, від всіх інших предметів. На певному рівні дальшого розвитку... люди дають окремі назви цілим класам цих предметів, що їх вони вже відрізняють на досвіді від решти зовнішнього світу... Це словесне найменування лише виражає у вигляді уявлення те, що діяльність, яка повторюється, перетворила в досвід»¹. Відокремлюючи шляхом діяння одні предмети від інших, людина, завдяки розвитку практики, починає поступово розрізняти їх *теоретично*, відповідно до чого і відбувається розвиток абстрактного мислення і диференціація його форм.

Тривалість цього історичного процесу обчислювалась в сотні тисяч років. Завершується він тільки в епоху верхнього палеоліту, коли на базі розвитку виробництва і суспільної організації виникає теоретичне мислення. Про ці нові особливості первісного інтелекту свідчать будова мозку верхньопалеолітичної людини (кроманьонця), будова, що в принципі не відрізняється від сучасного *Homo sapiens*, поява високих форм людської діяльності (зокрема, живопису), початок попереднього оконтурювання оброблюваного каміння у відповідності з плановою формою знаряддя, а також аналіз інших фактів.

Археологічне датування початку верхнього палеоліту (50—40 тисячоліття до н. е.) і являє собою той історичний рубіж, на якому закінчується передісторія людського мислення — період формування другої сигнальної системи — і починається дійсна його історія — період складання логічних форм поняття, судження і умовиводу.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Сочинення, т. 19, стор. 377.

ЕВОЛЮЦІЯ ЛОГІЧНИХ ФОРМ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ТЕОРЕТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Розвиток понять

Поняття формуються в процесі диференціації первісного комплексу «слова-речення» на базі розвитку суспільно-історичної практики, відповідно до становлення теоретичного мислення.

Виникнення понять являло собою глибоке якісне перетворення, що відбувалось такими темпами, яких до цього часу не знала історія мислення. Коли в кінці раннього палеоліту, в мустьєрську епоху ще не існували ні теоретичне мислення, ні абстрактні поняття, то в епоху оріньяку (верхній палеоліт), яка базпосередньо примикає до мустьє вже виникає *Homo sapiens*, а разом з ним і логічна форма понять.

Однак початкові поняття не одразу виступають в абстрактній формі; спочатку вони являють собою понятійний комплекс, що відбиває конкретно-предметне сприйняття світу. На цю конкретно-предметну природу найдавніших понять одним з перших звернув увагу О. О. Потебня. Аналізуючи погляди українського мовознавця, акад. В. В. Виноградов пише, що «висновки і спостереження Потебні сповнені глибокого інтересу. Такими є його міркування про велику конкретність давнього імені, про «байдужість» субстанції й атрибута, тобто про пізніше вичленення категорії прикметника, про субстанціальність кількісних або числівникових позначень і т. п.»¹.

¹ В. В. Виноградов, Учение Потебни А. А. о стадияльности развития синтаксического строя в славянских языках, «Вестник Московского университета», 1946, № 3—4, стор. 24.

Дані історії мови та онтогенезу мислення підтверджують думку про те, що на початковій фазі свого розвитку поняття мають конкретно-предметний характер, виражають той ступінь еволюції мислення, коли людина *теоретично* ще не усвідомлювала світу в категоріях субстанції та атрибута, якості, кількості, причини і т. д., хоч, цілком зрозуміло, *практично* прекрасно орієнтувалась, наприклад, у вазі предметів (жількісна сторона), в їх кольорі (якісна сторона), в актах трудового діяння та його наслідках (причинно-наслідкове відношення). Вказуючи на таку специфіку первісного мислення, В. І. Ленін писав: «Перед людиною *сіть* явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідома людина виділяє, категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»¹.

Найдавніші поняття і несуть на собі сліди відсутності теоретичного усвідомлення первісною людиною категорій об'єктивної дійсності. Так, на ранніх ступенях онтогенезу і антропогенезу поняття висловлює нерозчленованість якісних і субстанціальних уявлень про предмет. Як показали досліди Н. Х. Швачкіна, термін «біле» означає для дітей не просто якість, колір, а конкретні предмети білого кольору — «білі граблі», «білу шафу»; в однаковій мірі «чорне» означає для них конкретну річ: «чорну шітку», «чорну грубку». Ось чому, коли в дитини просили білу шітку, вона подавала білі граблі². Уявлення про якість тут було тотожним самому предмету.

На таке поєднання в одному понятті уявлень про якість і предмет вказує також історія мови. Досить простежити, наприклад, етимологію слів, що означають колір, навіть у сучасних, високорозвинутих мовах, щоб, не вдаючись до аналізу первісної мови, переконатись у цьому. Так, у ряді мов визначення червоного кольору походить від уявлення про червоного черв'яка. Це видно хоча б із зіставлення українського слова «червоний» (основа — черв) з італійським словом «яскраво-червоний» — *vermiglio* (від слова *vermiculus* — «черв'ячок»). У французькій мові, наприклад, малиновий колір та

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 79.

² Див. Н. Х. Швачкин, Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка, «Известия Академии педагогических наук», вып. 54, 1954, стор. 95.

ягода малини виражаються словом, що звучить однаково, — framboise, так само, як і російське «малиновый» виявляє зв'язок із словом «малина». В німецькій мові назва коричневого кольору zimmetfarbig веде походження від слова «кориця» — zimmet (і в російській мові слово «коричневий» походить від слова «корица») ¹.

У подібних мовних пережитках неважко побачити первісну нерозчленованість якості і предмета. Разом з комплексним уявленням про предмет та його якісні властивості найдавніші поняття виражали і субстанціальність кількості. Дійсно, історія мови показує, що в первісних словах кількість відображалась не абстрактно, а в предметній пов'язаності. Наприклад, у шумерській мові, за даними Ріфтіна, визначення величини «багато» відображало те саме, що і термін «вода». В старокитайській мові при невіддільності числівників від іменників слова, наприклад, «одна птиця» і «дві птиці» виражались різними термінами — «ужі» і «шуан» ². Інакше кажучи, кількість розглядалась як та сама невід'ємна властивість предмета, що і якість.

Разом з цією субстанціальністю кількості і якості від уявлення про предмет не відокремлювалась і дія. Таким чином, одне і те саме первісне поняття могло виражати цілий комплекс значень.

Аналогічна перехідна форма розвитку понять зустрічається і в онтогенезі мислення. О. Р. Лурія та Ф. Я. Юдович, аналізуючи мову дітей, приходять до висновку, що в останніх часто «слово означало одночасно і предмет, і дію, і якість: «ама» (зламав) значило і «зламав», і «забите місце», і «розірвало» і т. д.; «піпісь» (пити-пити) означало і чайник, і чашку, і попити, і воду» ³.

Таким чином, на початковій фазі свого розвитку поняття мають предметно-конкретний характер, виражають в одному предметному уявленні цілий комплекс найрізноманітніших сторін дійсності (якість, кількість, дію і т. д.). Навіть тоді, коли формуються абстрактні понят-

¹ Див. Л. А. Булаховський, Нариси загального мовознавства, К., 1955, стор. 49.

² Див. Ван Ляо-И, Основы китайской грамматики, М., 1954.

³ А. Р. Лурія, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, стор. 34.

тя, вони виступають спочатку у формі одиничних, а не загальних понять.

Судячи з мови тасманійців (народу, який за рівнем матеріальної культури перебуває на ступені оріньяку), а також з даних історії релігії, етнографії та археології, така відсутність загальних понять характерна, треба гадати, для всієї епохи верхнього палеоліту. Навіть у сучасних відсталих племен, що перебувають на ступені розвинутого родового суспільства, ми зустрічаємо численні пережитки цієї давньої фази розвитку понять, коли вони виступали у формі одиничності (а не загальності). Наприклад, в мові племені майорі в Новій Зеландії не було родових позначень, через що кожна річ мала своє власне ім'я. Аналогічні пережитки зустрічаються і в мовах тубільців Океанії, Нової Гвінеї та ін. Так, у папуасів, як показали спостереження Міклухо-Маклая, було відсутнє загальне слово «лист», замість нього вживався набір конкретних слів, що виражали окремі рослини, яким може належати даний лист, придатність того чи іншого листа для практичного вживання, місце, де він був знайдений, коротко кажучи, будь-які одиничні властивості, притаманні цьому об'єктові. Так стояла справа «з багатьма, дуже багатьма словами»¹.

Через відсутність загальних понять один і той самий предмет або дія могли виражатись сотнею слів. У мовах деяких австралійських племен, за свідченням А. Елькіна, число форм одного дієслова досягає 900. Це саме бачимо і в усіх інших мовах, у тому числі і індоєвропейських, на ранніх ступенях розвитку.

Таким чином, загальне поняття не є вихідним пунктом еволюції цієї логічної форми. Єдиним засобом висловлення загального на ранніх ступенях розвитку первісного суспільства були порівняння та аналогія. Тасманійці, наприклад, замість абстрактних понять «тепло», «висота», «округлення», «твердість» вживають аналогію: «предмет, як сонце» (визначення теплоти), «предмет, як місяць» (визначення кола), «предмет довгоногий» (визначення висоти)². І в інших мовах відсталих племен зустрічаються сліди утворення понять на основі анало-

¹ Міклухо-Маклай, Путешествия на берег Маклая, М., 1956, стор. 372—373.

² Див. П. Лафарг, Собр. соч., т. III, М., 1931, стор. 52.

гій. У мові племені аранта (Австралія), наприклад, слово «мбара» має цілий комплекс значень, утворюваних за аналогією; воно одночасно виражає поняття: «коліно», «крива кістка», «заворот річки», «різновидність черв'яків». Слово «нігва» має значення: «ніч», «сплячі люди», «їстівне коріння водяної лілії, заховане під водою»¹.

Про те, що подібні операції порівняння ведуть до створення абстрактних понять, свідчить слово «канта», ряд значень якого за аналогією («гадюка», «трава, що в'ється», «жіноча прикраса, що обвиває голову») замикається кінець кінцем абстрактним дієсловом «оточувати». Аналізуючи цей процес узагальнення явищ дійсності, П. Лафарг пише: «...мало-помалу дитина і первісна людина переносять назву і уявлення про перших осіб і про речі, які вони знали, на всіх осіб і на всі речі, які мають з ними реальну або позірну схожість, і, таким чином, вони шляхом аналогії і порівняння доходять до загальних абстрактних понять, що охоплюють більш-менш широкі групи речей»².

✓ Проте одиничні поняття, перш ніж розвинулись у поняття загальні, абстрактні, проходять ряд проміжних ступенів, які не вичерпуються однією аналогією. Аналогія є першим кроком до виникнення в мисленні загального. Наступним кроком в утворенні понять, як показує аналіз розумового розвитку дитини, є групування предметів шляхом простого переліку, — операцій, що наближаються за формою до індукції через перелік. Так, у мисленні молодших дошкільників, як це показав ряд досліджень, абстрактні поняття існують у формі так званих множинних понять, коли загальне усвідомлюється дитиною не як загальне, а *збірне загальне*, що створюється через простий перелік. Цією збірною сукупністю окремих екземплярів і вичерпується поки що значення загального. Загальне ще не виділяється з часткового, часткове ще не підпорядковане загальному.

У певний період свого розвитку дитина усвідомлює загальні поняття, наприклад поняття «собака», не як поняття, що підпорядковує часткові ознаки (які характе-

¹ Див. «Труды Института этнографии АН СССР, новая серия», т. XVI, 1951, стор. 255.

² П. Лафарг, Собр. соч., т. III, стор. 50—51.

ризують окремих собак) загальним ознакам (які характеризують всіх собак), а як простий перелік того, що є у цього, того та іншого конкретного собаки («Сірка», «Рябка» та ін.). Так, за спостереженнями Н. А. Менчинської, для дітей молодшого дошкільного віку характерне визначення предмета двома різними словами, одно з яких має більш широке значення, ніж друге. Ляльки, наприклад, зветься «ляля», але разом з тим кожна має своє окреме ім'я. Таке поєднання загального й одиничного в уявленні про предмет і створює базу для розвитку понять особливості (часткові поняття).

Як свідчать етнографічні дослідження племен з мезолітичною культурою і специфіка індоєвропейської мови-основи, що відноситься до того ж періоду, часткові поняття інтенсивно розвиваються уже в епоху мезоліту. Так, в індоєвропейській мові-основі існувало таке абстрактне поняття, як «людина», але не було вихідних і похідних форм цього слова. Ім'я складалось, як пише А. Мейє, із сукупності відмінкових форм, жодна з яких не панувала над іншими¹. Або в цій же індоєвропейській мові-основі були такі абстрактні терміни, які визначали уявлення про діяльність взагалі, — «бити», «бігти» і т. д., але названі поняття виражались цілим набором конкретних відтінків у десятках синонімів; поняття «бити», наприклад, виражалося 32 словами, «бігти» — 10 і т. д. Взагалі, за підрахунками Г. А. Дегтярьової, весь індоєвропейський запас коренів, що налічує 4942 одиниці, втілював 2640 значень, що свідчить про конкретну форму вираження абстрактних понять². Не було такого загального поняття, як «час», дієслова відображали не час, а стан³.

Подібні сліди часткової форми абстрактних понять в епоху мезоліту можуть бути простежені і на фактах історії релігії. В цю епоху, наприклад, не виникає ще культ абстрактного бога; для мезоліту характерне лише виникнення міфу, тобто конкретно-образного уявлення про абстрактні, надприродні сили. У евенків, якщо судити з вірувань періоду мезоліту, існувала не загальна

¹ Див. А. Мейє, Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1954, стор. 79—80.

² Див. «Ученые записки 1-го Московского государственного педагогического института иностранных языков», т. I, 1953, стор. 27.

³ Див. «Вопросы языкознания», 1956, № 1, стор. 84.

форма абстрактного поняття про душу, а безліч часткових понять. Були такі уявлення, як «ханян» (душа — тінь//відображення), «беен» (душа//тіло), душі голови, ніг, рук і т. д.

Таким чином, на тому ступені розвитку мислення, якого людина досягла приблизно 15 тисяч років тому (орієнтовне датування мезоліту відповідно до європейської хронології), ще відсутні поняття загальності.

З чисто логічної точки зору загальні поняття, як єдність одиничного, особливого і загального, розвиваються лише на базі дедукції, включення та виключення ознак, підпорядкування одиничного і часткового загальному. Мислення людей епохи мезоліту таких передумов ще не створює. Тільки з появою науки, з розвитком суспільної практики, коли людина безпосередньо у життєвому досвіді починає зустрічатися з абстрактно-загальним, наприклад, з абстрактно-загальною працею у матеріальній формі грошей, в повній мірі виявляється властива мисленню можливість оперування абстрактними поняттями в їх загальній формі.

Абстрактно-загальні поняття виникають вже наприкінці неоліту, із закінченням епохи первісно-родового суспільства. Про це свідчить розвиток обміну, поява в Єгипті першого в історії релігії культу абстрактного бога, що найбільш відповідає, як зазначив К. Маркс, товарним відносинам з їх фетишем абстрактної вартості, розвиток таких абстрактних наук, як математика й астрономія, виникнення перших письмових пам'яток.

Отже, історичний процес становлення понять виявляє діалектичну закономірність їх розвитку від форм одиничності до форм особливості і загальності.

Розвиток суджень

Виникаючи з первісного нерозчленованого комплексу логічних форм, судження формується разом з розвитком понять. Це і зрозуміло: утворення понять, що відбувається, як показано вище, на основі порівняння та аналогії, передбачає зіставлення предметів, в якому і виявляються їх спільні істотні сторони, що узагальнюються пізнанням. А з процесом усвідомлення об'єктивних відношень тісно пов'язане формування суджень. Мови відсталих

у культурному відношенні народів, що зберегли як мовний пережиток ряд архаїчних форм, характерних для давніх ступенів розвитку мислительної діяльності, показують, як в процесі порівняння та узагальнення за аналогією пізнавались об'єктивні відношення речей та явищ. Так, слова з мови племені аранта типу «*ĩpta*», що означає «камінь», «лежачий», «*alkiga*» — «небо», «ясний», «блакитний», «*ĩnka*» — «ступня», «слід ноги», «крутий», — фіксують аналогію і порівняння на підставі встановлення сумісності ознак, якісної приналежності або просторових відношень. А комплекс значень, висловлюваних словом «*kwaɽya*» — «дощова хмара», «дощ», «природне водоймище з водою», «вода», — фіксує навіть встановлення причинно-наслідкових відношень (хоч, очевидно, і за принципом: «після цього, отже, внаслідок цього»).

Пізнання певних об'єктивних зв'язків у процесі порівняння та аналогії, яка зумовлює утворення первісних понять, і визначає можливість появи логічної форми судження. Дійсно, якщо знову звернутись до первісних мов, наприклад до австралійських, то можна переконатись, що в них сама операція порівняння та її результат — схожість (аналогія) — потребують певного порядку слів, тобто виступають за своїм мовним виразом у певній граматичній структурі, що відповідає реченню¹. А порядок слів вже означає, як відомо, певний функціональний зв'язок понять, що лежить в основі утворення суджень. Завдяки порядку слів зумовлена порівнянням та аналогією багатозначність слова не веде до дифузності його змісту, бо, залежно від свого місця в реченні, воно фіксується строго визначеними поняттями.

Візьмемо, наприклад, архаїчне речення старокитайської мови: «*лао³ лао³ яо¹ яо¹*» — «поводитись з старими, як з старими, з дітьми, як з дітьми»². Тут одні і ті самі слова, залежно від свого місця в реченні, розкриваються різними поняттями, утворюючи (в межах логічної операції порівняння) своєрідне судження.

Таким чином, сама можливість утворення понять викликає необхідність формування суджень. Звичайно, ці

¹ Див. А. Элькин, Коренное население Австралии, М., 1952, стор. 26.

² Вандриес, Язык, М., 1937, стор. 117.

найстародавніші судження, пов'язані з процесом аналогії та порівняння, не становили ще класичної форми традиційного судження, де є певний суб'єкт, підпорядкований певному предикату, й абстрактне вираження їх відношення — зв'язка «є» або «бути». На підставі оказаного вище відносно зв'язку процесу формоутворення суджень у первісному мисленні з операцією аналогії та порівняння можна зробити висновок, що першими зародками цієї логічної форми були не класичні судження традиційного типу, а судження відношення, в яких відбивається лише самий процес опіввідношення об'єктів без встановлення того, що є суб'єктом, а що — предикатом, що — одиничним, а що — загальним.

Дійсно, історія мови показує, що зв'язок між суб'єктом і предикатом, одиничним і загальним, частиною і цілим є продуктом пізнього розвитку. Навіть у санскритській мові, що відноситься до періоду пізнього неоліту, ми зустрічаємо вирази, де відношення між частиною і цілим ніяк не відображене. У «Рігведах» можна, наприклад, зустріти фрази типу: «забитий ногами, слонами», «схоплений хоботом, слоном». Замість звичайного для сучасної мови ходу думки: «забитий ногами слонів» тут вживається конструкція, в якій відношення між частиною («ногами») і цілим («слонами») не виражається, а розпадається на два самостійних акти — «забитий ногами», «забитий слонами»¹. Подібні явища мають місце в чукотській, старояпонській, африканських та старогерманських мовах.

Отже, традиційна класична форма судження не могла бути вихідним пунктом генезису суджень. Якщо цим вихідним пунктом і були судження відношення, то, по-перше, вони виступали в найпримітивнішій, зародковій формі, яка відображала лише пізнання елементарних зв'язків (за сумісністю, послідовністю, просторовим положенням, спорідненістю і т. д.), що відносяться до якісної сторони об'єктів, а, по-друге, судження відношення не вичерпують всіх можливих архаїчних форм ранньої фази розвитку суджень.

Було б невірним зводити генетично вихідну форму суджень лише до конструкцій, пов'язаних з аналогією

¹ Див. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, М., 1953, стор. 212—213.

та порівнянням. Одним з можливих видів перших суджень могло бути, як свідчить онтогенез мислення, і просте рядоположення понять, що відбивало конкретну ситуацію дії¹. Такі судження мають напівдиференційований характер. Не обов'язково, щоб у них були одночасно і предикат і суб'єкт. Наприклад, у дитячих фразах «люля... лясатка...» (де співбесідник повідомляється про наявність «лошадки») відсутній предикат; у конструкціях типу «не ната...» (не треба) немає підмета². Але навіть у тому разі, коли в дитячій фразі є, здавалося б, і підмет і присудок, зв'язка найчастіше відсутня. Дитина промовляє, наприклад, слово «кі», робить паузу, а потім додає «ма», що разом означає «киски» (кицьки) «нема»³.

При всій примітивності наведених висловлювань вони виступають в дитячому мисленні як справжні судження, бо дитина, мислячи в дії, конкретною ситуацією своєї предметної діяльності сигналізує, що вона має на увазі; при цьому суб'єкт, наприклад, може бути представлений предметом гри, предикат — ситуацією дії, а зв'язка — предикативним жестом, простою вказівкою на предмет.

Про те, що подібні перехідні типи суджень мали місце в процесі розвитку форм мислення, свідчить також конкретно-практична опосередкованість первісної свідомості, недиференційований характер в архаїчну епоху розвитку мови суб'єктно-предикативних та апозитивних груп у межах речення⁴ і факт утворення предикативної зв'язки («є» й «бути») з вказівних займенників у більшості мов (наприклад, в деяких іранських, російській, китайській, ряді семітських, ескімоській та ін.).

Лише поступово, з розвитком понять і теоретичного мислення, з цих напівдиференційованих висловлювань складається класична форма судження «S є P». Причому і в цьому випадку має місце не одноразове виникнення

¹ Див. Н. Х. Швачкин, Психологический анализ ранних суждений ребенка, «Известия Академии педагогических наук», в. 54, стор. 135.

² Див. А. Р. Лурия, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, стор. 39.

³ Див. Н. А. Менчинская, Дневник о развитии ребенка, М., 1948, стор. 41.

⁴ Див. Г. С. Кнабе, Еще раз о двух путях развития сложного предложения, «Вопросы языкознания», 1955, № 1.

усіх видів подібної логічної форми, а поступове розгортання елементів системи традиційних суджень. На це вказував Ф. Енгельс¹, який розкрив діалектичний характер розвитку логічної форми судження та його емпіричну основу в історії пізнання.

Дійсно, еволюція видів класичної форми судження («S є P») проходить ряд проміжних ступенів. Так, вихідною формою всіх цих типів суджень, якщо брати до уваги лише обсяг суб'єкта, виступають не загальні або часткові висловлювання, а одиничні судження, в яких йдеться не про клас предметів, а про окрему, одиничну річ. Дані онтогенезу мислення, зокрема, показують, що «ранні дитячі судження — це звичайно одиничні судження. Маленька дитина говорить про якийсь окремий частковий випадок, про яку-небудь дану ситуацію, даний предмет. В цьому відношенні її мислення дуже конкретне. Навряд чи треба доводити, що ранні дитячі судження категоричні та асерторичні... Вони виражають факти, що їх сприймає дитина, і тому вони асерторичні і категоричні. Ці факти — завжди індивідуальні факти, і тому ці судження одиничні»².

Про це свідчить також і історія мови, що демонструє пізні виникнення часткового і загального у пізнанні. Наприклад, у більшості мов світу протягом тривалого часу не існувало множини, тобто категорії, що виражає великий клас об'єктів. Навіть тепер у мові ряду племен Австралії замість цієї категорії вживається одиниця або, в кращому випадку, потрібне число. Множини не було і в індоєвропейській мові. Ще Платон і Ксенофонт вживали двоїну, яка зрозуміло, вже тоді була пережитком.

Коротко кажучи, спочатку теоретично усвідомлюється не сукупність предметів, а тільки окрема річ. А це означає, що найдавнішим видом судження могло бути лише судження про одиничне. Часткові і загальні судження виникають пізніше, з розвитком часткових і загальних понять. Таким чином, з огляду на обсяг суб'єкта, еволюція класичної форми судження демонструє діалектичну закономірність розвитку пізнання від одиничного через особливе до загального.

¹ Див. Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 164.

² П. П. Блонский, Память и мышление, М.—Л., 1935 стор. 169.

З іншої точки зору, з боку тих властивостей і відношень, що пізнаються в об'єкті висловлювання, початковою формою судження виступає судження про якість. Це зумовлене тим, що, як ми бачили, якість спочатку отожднюється з самим предметом або, точніше, предмет виступає тільки з боку якісної визначеності. У досліджах Н. Х. Швачкіна дітям, наприклад, показували червоний колодязь і зелену будочку, потім, коли ці іграшки замінили щодо кольору і замість червоного колодязя давали червону будочку, діти називали її «червоним колодязем», або просто «червоним»¹. Ця субстанціальність якості на ранніх ступенях становлення теоретичного мислення і приводила до того, що для її визначення треба було зіставити два або кілька предметів. Навіть у староруській мові зберігся як пережиток такої засіб передачі якості, як, наприклад, вислови «світло-вода», «зелень-трава» і т. п.² Таке визначення якісних ознак через відношення (властиве, до речі, найдавнішим явищам і в інших мовах) наближається за формою, як припускає Потебня, до зародків перших, архаїчних суджень.

Якщо до того ж врахувати роль аналогії і порівняння (тобто висновків про схожість якісних ознак) у процесі логічного формоутворення, то стане очевидним, що пізнання якості являло собою не тільки ту вісь, навколо якої оберталось становлення суджень, а й самий зміст перших архаїчних висловлювань. Інакше кажучи, початкову фазу розвитку класичної форми суджень становили одиничні судження, в яких висловлювалась якісна властивість об'єкта, або, користуючись формально-логічною класифікацією, судження за якістю, названі Енгельсом найпростішою формою суджень³.

Наступним етапом розвитку суджень були, як і припускав Енгельс, судження, пов'язані з пізнанням людиною кількісних сторін дійсності.

Історія мови показує, що *теоретичне* усвідомлення кількісних відношень з'явилося у людини не відразу, а було продуктом тривалого розвитку. Про це свідчить, зокрема, факт пізньої появи в багатьох мовах такої ка-

¹ Див. Н. Х. Швачкин, Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка, «Известия Академии педагогических наук», в. 54, стор. 87—88.

² Див. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, стор. 163.

³ Див. Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 164.

тегорії, як ступені порівняння. Досить сказати, що навіть слова, які виражають кількісні варіації одного і того самого («добре» і «краще»), розглядались у стародавніх мовах як дві різні якості¹.

При слабому теоретичному усвідомленні кількісних відношень на ранніх ступенях розвитку мови не могли скластися і логічні форми суджень, що характеризуються об'ємними відношеннями суб'єкта і предиката, різними ступенями їх підпорядкування одне одному. Ось чому всі види суджень, що класифікуються в логіці як судження за кількістю, не з'являються разом з висловлюваннями одиницностей, а виступають на більш пізніх ступенях розвитку.

Ще пізніше з'являються судження, змістом яких виступають причинно-наслідкові зв'язки, так звані умовні судження. Історія мови показує, що навіть у індоєвропейській мові були відсутні умовні речення. В усіх мовах індоєвропейської групи ці речення розвиваються своїми специфічними шляхами, а це значить, що вони виникли після розпаду індоєвропейської мовної спільності. В індоєвропейській мові не було складнопідрядних конструкцій, які відображають, як відомо, причинно-наслідкові зв'язки. «...Індоєвропейське речення,— пише Г. С. Кнабе,— було паратаксичним»², тобто не складнопідрядним (гіпотаксис), а сурядним. Отже, розвиток гіпотаксиса, а разом з ним і умовного судження треба віднести до епохи розпаду індоєвропейської мови, тобто до періоду пізнього неоліту.

Але й з виникненням причинно-наслідкових конструкцій не закінчується еволюція логічних форм судження. Як показує онтогенез мислення, діти спочатку засвоюють тільки найпростіші причинні зв'язки, а не складні або загальні причини явищ. Так, замість того, щоб знайти загальну причину підвищення рівня води при зануренні в неї тіл, діти шукають часткові причини для кожного окремого випадку. Наприклад, камінь підіймає рівень рідини, через те що він важкий, дерево — через те, що воно велике, і т. п. Подібні висновки свідчать про те, що, як справедливо зауважує С. Л. Рубінштейн, діти, оперуючи причинами, ще не розуміють закономірно-

¹ Див. «Вопросы языкознания», 1953, № 1, стор. 85—86.

² «Вопросы языкознания», 1956, № 1, стор. 84.

сті. Це значить, що судження необхідності (аподиктичні) не з'являються разом з умовними (причинними), а становлять продукт дальшого розвитку мислення.

Таким чином, еволюція суджень за характером відображення ними дійсності виявляє діалектичну закономірність розвитку мислення від пізнання якості до усвідомлення кількості і від пізнання причини до пізнання закону, необхідності.

І, нарешті, з точки зору загального типу форми, судження також демонструють діалектичну природу розвитку пізнання. Дійсно, як показують дані історії мови та онтогенезу людини, на початкових етапах становлення теоретичного мислення функціонують лише прості судження. В межах цієї форми вони цілком логічні і послідовні. Але досить дитині вдатись до думки, що потребує складного судження, як вся логічна конструкція порушується і перетворюється на аграматичні «прилепи». Якщо, наприклад, дитині треба висловити складне співвідношення фактів (повідомити про загублену іграшку), вона говорить: «Єсьте (ще), сапатьяка (собачка), єсьте нэту сапатьяка (собачки)»¹. В іншому випадку, коли дитині треба висловити складне судження (типу: «оскільки папір поганий, то його можна викинути»), її думка також обертається в межах алогічної (з формальної, а не фактичної точки зору) конструкції: «Гама, босить, пахая» («бумага, бросить, плохая») ².

Сліди такої відсутності складних суджень можна простежити і на доступних для дослідження найдавніших ступенях розвитку мови. В архаїчній латинській мові, наприклад, зустрічаються фрази типу: «Він був серед вас консулом, цензором, еділом, сином Бородатого». З одного боку, тут є ряд однорідних за синтаксичною і логічною функцією слів: «консул», «цензор», «еділ», які мають предикативний характер. З другого боку, тут є слово «син Бородатого», що випадає з загальної конструкції наведеного речення, виступає і як іменна частина присудка, і як прикладка до підмета. Через це в даному реченні мисль, що потребує складного висловлювання, виражається простим вислов-

¹ Див. А. Р. Лур'я, Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, стор. 39.

² Н. А. Менчинская, Дневник о развитии ребенка, стор. 58.

люванням. Отже, на певних ступенях історичного розвитку мислення не було складних суджень. А це означає, що і в галузі логічного формоутворення діє діалектична закономірність розвитку від простого до складного.

Таким чином, судження проходять довгий шлях еволюції від примітивних висновків за аналогією і схожістю до розвинутих форм суджень причинності і необхідності; в цій своїй еволюції вони виявляють діалектичну закономірність розвитку від одиничного до особливого і загального, від простого до складного, від пізнання якості і кількості до пізнання закону причинності і необхідності.

Розвиток умовиводів

З розвитком здатності до абстракції, із становленням теоретичного мислення складається і логічна форма умовиводу.

Спершу умовивід, як і судження і поняття, зароджується в конкретно-дійовій сфері людської практики. Це і визначає специфічну форму початкових умовиводів.

Факти онтогенезу свідчать про те, що вихідною формою розвитку умовиводів були конструкції, в яких процес виведення визначався через мислиме перенесення за аналогією цілісних наочних ситуацій з відомих випадків на інші, невідомі. За даними досліджень багатьох психологів, умовивід у його сучасній формі виникає в мисленні дітей тільки в чотири роки, а до цього віку дитина найчастіше робить висновок за допомогою аналогії. Проф. А. О. Смирнов наводить такий характерний для дитячого мислення приклад умовиводу: хлопчик трьох років і одинадцяти місяців, почувши фразу: «Дитина залишилася без волосся», питає: «І вона стала лікарем?». На запитання, чому він так думає, хлопчик відповідає: «Я бачив — лікар без волосся»¹. У даному випадку одна наочна ситуація — відсутність волосся у лікаря — пов'язується за аналогією з образом, що його викликало зауваження: «Дитина залишилася без волосся». В результаті і з'являється висновок: «і вона стала лікарем».

¹ Див. «Психологія», стор. 256.

Мислення дитини, як і первісної людини, внаслідок своєї конкретності оперує спочатку, як уже було показано, не абстрактно-загальними і частковими, а одиничними положеннями. Завдяки цьому ні індукція, ні дедукція не могли бути первісними формами умовиводу. Матеріали розумового розвитку дитини свідчать про те, що такою генетичною первісною формою умовиводу є тирадукція, в даних умовах — висновок від одиничного факту до одиничного за посередництвом аналогії, схожості і різниці.

Правда, далі, з розвитком здатності до абстракції, мислення людини починає оперувати також і загальними послідовностями. Однак процес оволодіння абстрактними, загальними категоріями відбувається не відразу, а допускає певний проміжний ступінь. Цим проміжним ступенем, як показує розвиток мислення дитини, є період, коли *одиничний факт починає усвідомлюватись як загальний, а загальний виступає як збірне загальне*, як сукупність одиниць. Так, для дитини характерне вживання власних імен як імен загальних. Одна дитина, наприклад, називала «Волгою» будь-яку річку взагалі. Це свідчить про те, що одиничне у неї починає вживатись як загальне. З другого боку, загальне у дітей часто виявляється в *переліку одиниць* і розуміється як *множинність*, тобто воно неначе розчиняється в одиничному.

Історичну достовірність подібної картини розвитку мислення демонструє й історія мови. Так, у хетській мові збереглися як пережиток такі конструкції, сприйняття яких при переході від однієї частини складного речення до другої «коливається як між однією і множиною, так і між загальним родом і середнім»¹. Візьмемо, наприклад, вислів: «[KA]RAŠ — zakan kuēš tē-rauēš i[špart]er arātmaḥan human a[rha h]ašpir — pit», що означає: «Війська, які (з яких) небагато хто зник, і все це вони ж перебили». Хід думки, як підкреслює І. Фрідріх, тут такий: перший іменник «KA RAŠ» буквально означає не «війська» (множина), а «табір» (однина), але оскільки за ним іде конструкція «kuēš tē-rauēš išparter» у множині («які небагато хто зник»), то

¹ И. Фридрих, Краткая грамматика хетского языка, М., 1952, стор. 125.

«KARAS» виступає уже не в однині із значенням «табір», а в множині із значенням «війська»; далі узгодження «arat human («це все») вимагає вже слова «KARAS» у формі іменника середнього роду однини із значенням «табір». Інакше кажучи, якщо в першій частині речення слово «KARAS», яке за буквального значенням є іменником в однині («табір»), виступає у множині (із значенням: «війська»), то далі воно знову набуває первісного значення, тобто стоїть в однині. Отже, свідомість немовби безперервно коливається від одиничності до множинності і від множинності до одиничності в межах одного і того самого виразу.

Подібне застосування одиничного як загального і загального як одиничного зумовлює те, що традукція (як висновок від одиничного до одиничного) на давніх ступенях еволюції мислення залежно від конкретної ситуації могла перетворюватись то в індукцію, то в дедукцію. До аналогічного висновку про індуктивно-дедуктивний характер умовиводів в процесі онтогенезу приходять А. В. Запорожець і Г. Д. Луков¹.

Таким чином, умовивід у процесі розвитку мислення немовби «поляризується на індукцію і дедукцію»². Причому кожна з цих форм проходить свою специфічну еволюцію. Так, індукція, виникаючи в процесі пізнання з традукції, набирає двох взаємозв'язаних форм: повної і неповної індукції, які з розвитком суспільно-історичної практики і форм дедукції доповнюються так званими індуктивними методами.

Що стосується дедукції, то вона проходить більш складну еволюцію, яка містить у собі ряд перехідних форм. Приклад однієї з таких форм наводить Н. А. Менчинська. Коли дитині сказали, що їй не можна їсти копченої риби, вона заявила: «Я узе босей, я высе тебя, высе папы, высе бабуськи, высе Воли, высе Вали, я босей, я мозю босюю либу... сюку есть»³. Тут процес умовиводу дитини відбувається за своєю рідною силлогістичною формою з чотирма посилками; спочатку як припущення дається загальна посилка («Я узе босей»),

¹ Див. А. В. Запорожець і Г. Д. Луков, Про розвиток міркування у дитини молодшого віку, «Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту», т. VI, 1941.

² Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 166.

³ Н. А. Менчинская, Дневник о развитии ребенка, стор. 95.

потім ця посилка доводиться («Я выше тебя, выше папы, выше бабуськи, выше Воли, выше Вали») індуктивним переліком (друга посилка) і тільки після цього знову виступає як переконлива підстава висновку (третья посилка). Сам висновок, таким чином, становить лише четвертий ступінь умовиводу.

І це не казус, не парадокс, не дитяча химера, а законмірна фаза становлення умовиводу. Навіть у деяких видах дедуктивних висновків, що фігурували в історії філософії, ми зустрічаємось з явищами, близькими до наведеного прикладу. Так, у силогізмі Готама, глави староіндійської філософської школи Ньяя, є сліди подібної багаточленної форми і аналогічного ходу думки, коли перша посилка спочатку стверджується, а потім раціонально доводиться. Класичний приклад цього силогізму такий:

- 1-а посилка — на горі вогонь,
 - 2-а » — бо там дим,
 - 3-я » — де дим, там і вогонь, як у кухні,
 - 4-а » — так стоїть справа і з горою
- Висновок: «Отже, на горі — вогонь».

Цілком зрозуміло, що тут вживається висновок не менш дедуктивний, ніж по першій аристотелевській фігурі, але форма, яка виконує *функцію* цієї фігури, тут інша. Саме вона і несе на собі сліди конструкції більш ранньої, ніж причленний аристотелевський силогізм. Дійсно, форма силогізму Готама така, що в ній сприйняття ще включене в умовивід і самий висновок робиться шляхом перенесення ознак однієї конкретної ситуації («як у кухні») на іншу («справа з горою»). Причому перша посилка («на горі вогонь») і друга («бо там дим») визначають висновок, який підтверджує першу посилку. Цікаво, що тут третє положення висновку («де дим, там і вогонь, як у кухні»), хоч і не є загальним судженням, але вже виконує функцію загальної посилки.

Отже, поява дедукції історично пов'язана з розвитком умовиводів за аналогією і з перехідною формою багаточленної конструкції висновку. Щодо дальшої еволюції дедуктивної форми, то з логічної точки зору вона була пов'язана з процесом *узагальнення* кількох посилок багаточленного умовиводу в одну опільну посилку. Закріплюючись практикою пізнання, це узагальнення ставало

достовірною підставою висновку, очевидного і без повторного обґрунтування в межах умовиводу. Тим самим процес умовиводу звільнявся від необхідності доказу вихідного положення, а спрямовувався тільки на виведення з нього нових знань. Кількість посилок завдяки цьому процесові узагальнення скорочується до двох — до так званої великої і малої послилки, а висновок виступає як третій член. Так, з прадуктивних висновків за аналогією розвивається сучасна форма тричленного силогізму.

Проте і на цьому не опиняється процес розвитку умовиводу. Тричленна форма силогізму також еволюціонує. Еволюція ця полягає в тому, що загальні послилки завдяки повторенню набувають аксіоматичного характеру і не становлять вже, внаслідок своєї самоочевидності, необхідної ланки умовиводу. У зв'язку з цим силогізм може існувати і в двочленній формі. Практика показала, наприклад, що всі люди смертні, і тому висновок про смертність того чи іншого індивіда можна зробити на підставі того, що він — людина. Замість того, щоб кожного разу твердити істину, яка стала вже банальною: «Всі люди є смертними, Кай — людина, Кай є смертним», у практиці мислення ми можемо скористатись, не порушуючи правильності висновку, двочленною формою умовиводу: «Оскільки Кай — людина, то він, отже, є смертним». Наводити в кожному конкретному випадку загальну послилку, що є вже вічною істиною, також не потрібно (це показав ще М. Карінський), як і не треба включати до умовиводу аксіому силогізму у функції послилки.

Немає потреби, наприклад, будувати силогізм так:
1. Ознака ознаки є ознакою предмета, що володіє останньою ознакою. 2. Смертність є ознакою поняття «людина», що служить, в свою чергу, ознакою Кая. 3. Отже, до Кая повинно бути віднесене поняття смертності як ознаки.

У такій побудові немає потреби, крім випадків спеціального логічного аналізу, оскільки в практиці перша послилка закріпилась як аксіома. Так само не завжди треба користуватись тричленним силогізмом, бо його загальна послилка може набути самоочевидного характеру.

Таким чином, з розвитком практики тричленна форма силогізму породжує двочленну. У зв'язку з цим у

мисленні з'являється і набуває дедалі більшого поширення форма ентимеми.

Але з еволюцією тричленного силогізму в двочленний пов'язана поява не тільки цієї форми силогізму. Виключення однієї з посилок умовиводу веде також до об'єднання кількох скорочених силогізмів у складну структуру. Так з'являються соріти. Але об'єднуватись можуть і ентимеми; у цьому випадку виникають епіхеїреми.

Таким чином, у зв'язку з розвитком практики пізнання тричленна форма силогізму починає еволюціонувати в бік двочленної, внаслідок чого виникають скорочені і складні силогізми. Ці форми є найпізнішим продуктом розвитку умовиводу. Ось чому визначення часу появи скорочених і складних силогізмів, зокрема ентимем, може служити показником хронологічного періоду, в який завершилась еволюція сучасних типів умовиводів.

Слід звернути увагу на те, що в індоєвропейській мові-основі були відсутні складнопідрядні речення, які виступають єдиним мовним засобом виразу ентимем¹. А це означає, що ні в мезоліті, ні у першій половині неоліту, тобто до розпаду індоєвропейської спільності, не було передумов для виникнення ентимем. Якщо виходити з того, коли виникла хетська мова, в якій вже з'являються каузальні речення із сполучником «тому що», і з інших фактів, розвиток ентимем завершується десь у кінці четвертого — на початку третього тисячоліття до нашої ери. Звідси напрашується висновок про те, що епоха появи перших великих цивілізацій стародавності може, очевидно, розглядатися і як період завершення еволюції сучасних форм умовиводу.

Про таке датування свідчить і розвиток матеріальної культури. К. Маркс, показуючи суспільно-виробничу основу людської свідомості, зазначав, що розвиткові абстрактних понять передують наявність у безпосередній життєвій практиці відповідаючих їм по загальності явищ. Так, на думку К. Маркса, уявленню про загальну рівність відповідав розвиток загальних товарних відносин рівності², а культові абстрактного бога відповідав

¹ Йдеться про найбільш характерний тип ентимем, в яких висновок силогізму не зазнав скорочення.

² Див. К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 66.

розвиток загальної абстрактної вартості¹. Класики марксизму-ленінізму відзначали, що взагалі у свідомості людини не може бути ніяких утворень, формуванню яких не передував би розвиток певних, виділених практикою, об'єктивних відношень. Виходячи з цього, слід підкреслити, що і умовиводи не можуть скластися, поки в суспільно-історичній практиці не розвинуться об'єктивні передумови для вживання людиною абстракцій, певних структур взаємовідносин Од., Ос. і З.

Такі передумови створює, зокрема, вже товарне виробництво з властивим йому зведенням всіх форм конкретної праці до праці абстрактної. Показником (але аж ніяк не причиною) цих об'єктивних передумов формування умовиводів може служити розвиток форми товарного обміну, Т—Г—Т, яку К. Маркс характеризував як «об'єктивний силіогізм» Ос.—З.—Од. Звідси випливає, що прогрес матеріальної і духовної культури, який був пов'язаний з товарним виробництвом, може служити історичною віхою становлення умовиводів.

Зважаючи на датування розвитку товарно-грошових відносин, зокрема на факт появи металічних грошей як загального еквівалента вартості, можна припустити, що сучасна форма силіогізму складається перед початком третього тисячоліття до нашої ери². Коли це так, то датування часу завершення еволюції умовиводів за даними історії матеріальної культури збігається з тією ж датою, незалежно виведеною за даними історії мови.

Більше того. Десь у третьому тисячолітті до нашої ери навіть вперше згадується слово, близьке до терміну «умовивід». Так, в Єгипті, в одному з документів епохи Стародавнього Царства зустрічається такий запис: «Очі дивляться, вухачують, ніс нюхає повітря; доводять вони до (відома) серця; воно дає вийти будь-якому умовиводові (?); язик повторює загадане серцем; так твориться всяка робота, всяка майстерність, творчість рук, ходіння ніг, рух кожного члена, згідно з цим наказом,

¹ Див. К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 84.

² Хоч висновки про час появи тих чи інших логічних форм приблизні, автор сподівається, що запропоноване ним датування зможе послужити робочою гіпотезою для дослідження зв'язку процесу логічного формоутворення з розвитком суспільно-історичної практики.

який вигаданий серцем і вийшов з язика»¹. Коли врахувати, що, згідно з єгипетською символікою, слово «серце» означає «розум», то перед нами не тільки перша згадка про умовивід, а й перший в історії філософії виклад теорії пізнання.

Отже, дані історії мови, історії матеріальної культури і дані літературних пам'яток збігаються при визначенні хронологічного періоду оформлення умовиводів, що відноситься до епохи появи перших великих цивілізацій стародавності.

Зрозуміло, що наведена вище хронологізація еволюції форм має умовний характер, бо відноситься до районів земної кулі, де прогресивний розвиток цивілізації відбувався швидко (Єгипет, Межиріччя, Європа, Китай, Індія, Кавказ та ін.). Але факт затриманого культурного розвитку в інших районах, скажімо на Крайній Півночі, в Австралії, на Південно-Океанічних островах, зовсім не означає, що тамтешні народи користувались іншою логікою, ніж «цивілізовані» європейці. Щодо становлення логічних здатностей успіхи культури не відіграють вирішальної ролі, вони є лише показником ступеня розвитку відповідної здатності, бо ті об'єктивні зв'язки, які відображаються у логічних формах, проявляються навіть у практиці «хатнього вжитку» (Ф. Енгельс)². Таким чином, якщо деякі народи географічних околиць і не пішли у своєму розвитку (до 19 ст.) далі зрілого первісного суопільства, то *тривалий історичний досвід*, яким вони володіли, компенсував їм всі ті стимулюючі логічне формоутворення фактори, які були пов'язані з успіхами цивілізації.

Отже, можна констатувати, що період кінця четвертого і початку третього тисячоліття до нашої ери (тобто 5—6 тисяч років тому), коли вже склались і умовиводи, являв собою той історичний ступінь еволюції мислення, ступінь, на якому остаточно завершується процес становлення сучасних логічних форм і триває процес дальшого розвитку мислення.

¹ Див. «Всеобщая история», т. I, стор. 181.

² Приклади такого роду були вже наведені В. І. Леніним, який показав, як в найелементарніших висловлюваннях типу «Іван—людина», «Жучка—собака» відбиваються основні логічні відношення, зв'язок одиничного і загального. (Див. В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 347.)

Як ми бачили, головні форми умовивідного мислення розвиваються з первісних багаточленних умовиводів, шляхом перетворення деяких посилок у самоочевидні істини, аксіоматизації посилок. У результаті появляються скорочені фрагменти умовиводів, які потім об'єднуються у складні дедуктивні ланцюги.

За рахунок аксіоматизації нині відбувається також процес інтеграції і диференціації логічних форм. У цій площині лежить і розвиток логічних форм у майбутньому. Аналіз тенденцій розвитку процесу логічного формотворення в майбутньому (а також його теперішнього стану) дозволяє інтерпретувати і деякі методи сучасної математичної логіки, яка так само шляхом аксіоматизації і формалізації дістає інтегральні логічні структури величезної місткості. Як приклад можна навести спробу Д. Гільберта та В. Аккермана узагальнити методами математичної логіки п'ять модусів трьох аристотелевських фігур і десять модусів чотирьох аристотелевських фігур у дві основні інтегральні фігури висновку¹.

Тут логіка начебто продовжує природну лінію розвитку форм мислення у напрямі інтеграції логічних структур; що дозволяє виводити логічні висновки при меншій затраті часу на більшій швидкості мислительних операцій. Такі форми мають величезне значення для кібернетики.

Кібернетичне моделювання в умовах прискорення мислительних операцій не тільки реалізує приховані у самому мисленні природні резерви дальшого розвитку, а й підводить до створення експериментальної логіки, коли, очевидно, на кібернетичних пристроях людина зможе експериментально одержувати нові логічні форми. Тут ми начебто за схемою заперечення заперечення повертаємось до вихідного конкретно-дійового мислення, проте вже на машинній основі.

¹ Див. Д. Гільберт і В. Аккерман, Основы теоретической логики, стор. 78—79.

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛОГІЧНИХ ЗАКОНІВ

Подібно до форм мислення певну еволюцію проходять і логічні закони, оскільки вони також мають досвідну природу і зумовлюються розвитком суспільно-історичної практики. Проблема становлення логічних законів не досліджувалась ще в нашій філософській літературі. Тим часом вивчення історичної еволюції логічних закономірностей надзвичайно важливе з точки зору боротьби за матеріалістичний світогляд, з точки зору послідовного здійснення лєнінських вказівок про необхідність дальших досліджень проблеми єдності логіки, гносеології і діалектики. Не претендуючи на повноту розгляду складного питання про історичну еволюцію логічних законів мислення, опробуємо в загальній формі висловити кілька попередніх зауважень з даного питання.

Логічні закони не є законами всього матеріального і духовного світу; вони виникають в процесі тривалої абстрагуючої роботи мислення, розвитку суспільно-історичної практики, як сублімація досвіду відображення певних відношень дійсності. Класики марксизму-лєнінізму показали, що логічні закони безпосередньо пов'язані не з зовнішнім матеріальним досвідом, а з досвідом внутрішнім, тобто з історичним розвитком практики пізнання, з розвитком практики відображення об'єктивного світу. «Два роди досвіду — зовнішній, матеріальний, і внутрішній — закони мислення і форми мислення»¹, — писав Ф. Енгельс з цього приводу.

Таким чином, закони логіки даються не в безпосередньо-конкретному змісті мислення, який визначається ма-

¹ Фрідріх, Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 286.

теріальним, зовнішнім досвідом, а в історичному розвитку цього змісту, розвитку, який, разом з тим, спричиняє форми мислення. Конкретний зміст думки не вичерпує повністю специфіки логічних законів. Як продукт історичного розвитку практики пізнання, абстрагуючої діяльності мислення, логічні закономірності відображають об'єктивну реальність історично, лише в розвитку конкретного змісту мислення, в процесі перетворення «зовнішнього» досвіду в досвід «внутрішній».

В окремому, індивідуальному циклі пізнання закони мислення не зумовлені конкретним змістом думки і виступають в зв'язку з її формами, хоча історично, в усьому обсязі розвитку пізнання, логічні закономірності визначаються змістом мислення як відображення об'єктивної реальності. Точніше кажучи, логічні закони, як і закони граматики, мають формальний характер, тобто відносяться не до конкретного змісту думки, а до логічних фігур, до понять, суджень і умовиводів. Не випадково спроба трактувати закони мислення з точки зору конкретно-безпосереднього змісту мислення веде до перетворення їх у загальні закони матеріального і духовного світу, до стирання їх якісної особливості, їх специфіки як логічних законів. Така точка зору властива метафізиці взагалі і метафізичній логіці особливо.

Критикуючи на прикладі аналізу закону тотожності цю метафізичну концепцію об'єктивації логічних закономірностей, ототожнення їх із загальними законами матеріального світу, які визначають зміст будь-якого окремого акта відображення, Ф. Енгельс писав: «Принцип тотожності в старометафізичному розумінні є основний принцип старого світогляду: $a = a$. Кожна річ рівна самій собі. Усе вважалось сталим — сонячна система, зорі, організми. Природознавство спростувало цей принцип в кожному окремому випадку, крок за кроком»¹.

Таким чином, у логічному аспекті пізнання закони мислення слід трактувати у зв'язку з «внутрішнім», а не «зовнішнім» досвідом, у зв'язку з формами, а не конкретним змістом мислення. Ця точка зору розгляду логічних законів як закономірностей логічної форми підтверджується розвитком новітньої логіки, досвідом її практичного застосування у сучасній математиці і кібернетиці.

¹ Ф р і д р і х Е н г е л ь с, Д і а л е к т и к а п р и р о д и, стор. 157.

Так, у символічній логіці при математичній формалізації логічних структур дослідники зіткнулися з тим, що ці структури приводять в кінцевому підсумку до вихідних «завжди істинних» формул, які відповідають законам логіки. Інакше кажучи, методом математичної символізації виявилось можливим інтерпретувати закони мислення як логічні форми з фіксованою структурою «завжди істинних» формул, тобто таких формул, які набирають значення істини (ведуть до істинних висловлювань) при будь-яких значеннях змінних, що входять до них.

Такими «завжди істинними» є формула $X \rightarrow X$, що відповідає закону тотожності, формула $X \vee \bar{X}$, що відповідає закону виключеного третього, формула $X \wedge \bar{X}$, що виражає закон суперечності¹. Подібних «завжди істинних» формул у математичній логіці безконечно багато. Ця безконечність числа «завжди істинних» формул визначається, насамперед, можливістю незліченних модифікацій законів тотожності, суперечності, виключеного третього та ін. З другого боку, число «завжди істинних» формул збільшується за рахунок формалізації деяких математичних закономірностей (наприклад, законів асоціативності, дистрибутивності, комутативності) до рівня законів логіки.

В останньому випадку ми маємо справу з логічною формою законів математики, які нашарувались на порівняно високому ступені розвитку абстрактного мислення. Щодо модифікацій законів тотожності, суперечності і виключеного третього, то їх різноманітність визначається або різноманітністю логічних систем (наприклад, систем двозначної і багатозначної логіки), або різноманітністю «мовного» виразу цих логічних законів у різних логічних фігурах та їх сполученнях.

Математична логіка наочно показує, що логічні закони виступають певною стороною, певним виразом самих логічних форм або відношень, пов'язаних з ними. В цьому зв'язку радянський логік Д. П. Горський не без

¹ Символ « \rightarrow » у сучасній логіці приблизно відповідає виразу «якщо... то», символ « \vee » — сполучнику «або», символ « \wedge » — сполучнику «і», риска над X або іншими змінними означає заперечення («не»).

підстави визначає поняття логічного закону так: «Формула, яка виражає структуру логічно істинного судження, і являє собою закон логіки»¹.

Правда, говорячи про закони логіки як формули, що виражають структуру тих або інших істинних висновків, слід застерегтися: в плані якого числення (числення висловлювань або числення предикатів) вони інтерпретуються? Адже в системі так званого класичного числення висловлювань логічні зміни у «завжди істинних» формулах виражають не поняття, а прості судження. А коли інтерпретувати «завжди істинні» формули у термінах так званого одномісного числення предикатів, то змінні у цих формулах означатимуть не судження, а ті форми понять, які виступають в умовиводі. Інакше кажучи, у різних системах числень в сучасній логіці «завжди істинні» формули, які виражають логічні закони, можуть відповідати найрізноманітнішим формам мислення. Розглянемо це питання конкретніше, стосовно до кожного з основних логічних законів: закону тотожності, суперечності, виключеного третього і закону достатньої підстави.

Будь-яка логічна форма може виступати як «тотожно-істинна», тобто виражати закони логіки, або, як їх іноді називають, «логічні тавтології». А це означає, що умовою кожної логічної форми та її закономірностей є закон тотожності.

Закон тотожності характеризує властивість будь-якої логічної змінної виступати у своєму конкретному значенні тотожною самій собі (а в символічному позначенні — у функції овоєї власної назви), здатність будь-якої логічної змінної до заміни на саму себе в усіх тих випадках, коли вона прирівнюється у повному обсязі до іншої змінної. А як логічна змінна може виступати будь-яка логічна форма в своєму конкретному значенні. Але оскільки кожна логічна фігура може виступати як форма розвитку понять від абстрактного до конкретного, оскільки будь-яка логічна фігура включає поняття, то оперування поняттями і може розглядатися як найбільш характерна сфера прикладання закону тотожності².

¹ Д. П. Горський, Логика, М., 1958, стор. 276—277.

² Принцип тотожності взагалі відіграє особливу, специфічну для понять роль, як у відношенні процесу їх формування, так і в

Дійсно, закон тотожності знаходить свій вираз у тотожності середнього терміну (тобто поняття), у структурі умовиводу, в тотожності предикатів самим собі у судженні, в тотожності поняття самому собі як самостійної форми. У цьому розумінні слід погодитись з проф. К. Бакрадзе, який так визначає закон тотожності: «Тотожність змісту, смислу понять у процесі пізнання, оперування певними недвозначними поняттями, позбавленими неясності, плутаності, незв'язності, які викликають підміну понять,— ось в чому полягає смисл закону тотожності»¹.

Правда, іноді закону тотожності, а разом з ним і іншим логічним законам надають нормативного характеру, в зв'язку з чим їх визначають приміром так: «Думка повинна бути визначеною» (закон тотожності); «думка повинна бути послідовною» (закон суперечності і виключеного третього); «думка повинна бути доказовою» (закон підстави). Але таке зведення законів мислення до певних норм, вимог, посібників не може бути визнане правильним. Логічні закони об'єктивні, тобто незалежні від волі людей; отже, їх слід розуміти не в нормативному значенні і не взагалі як вимогу визначеності, послідовності і доказовості думки (оскільки ці вимоги — не закони, а висновки, що визначаються свідомим застосуванням логічних законів), а як суттєві відношення², пов'язані з певними логічними формами.

У цьому плані треба розглядати і закон тотожності. Говорячи про його зв'язок з логічними фігурами, слід підкреслити, що тут йдеться не стільки про саме поняття, скільки про ті відношення у процесі логічних висновків чи висловлювань, при яких конкретне поняття (у функції предиката, терміну чи само по собі) через відмінність від інших понять визначається як таке, а не інше.

плані утворення понятійної форми, структуру якої складає, на нашу думку, абстрактна тотожність одиничних, особливих і загальних ознак.

¹ К. Бакрадзе, Логика, Тбілісі, 1951, стор. 415—416.

² Адже діалектичний матеріалізм вбачає у категорії закону не норму, не вимогу чи посібник, а об'єктивне, незалежне від волі людей, суттєве відношення. «Закон, — пише В. І. Ленін, — є відношення (В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 139).

Таким чином, закон тотожності відноситься до функціонування будь-якої логічної фігури, що може бути виражене через процес оперування поняттями. Ще специфічнішим є зв'язок з логічними фігурами законів суперечності і виключеного третього.

Уже саме формулювання суті цих законів (загальноживане в логіці) встановлює їх зв'язок з відношеннями певних суджень. Дійсно, закон суперечності по суті зводиться до такого визначення: «З двох суджень, з яких одне стверджує те, що друге заперечує, одне повинно бути хибним». Що стосується закону виключеного третього, то він визначається відношенням суджень з іншого боку. «При двох судженнях, одно з яких стверджує те, що друге заперечує («А є В» або «А є не В»), не може бути третього середнього судження»¹.

Але закони суперечності і виключеного третього пов'язані не просто з відношеннями будь-яких суджень. Вони виражають залежність між двома судженнями певної логічної форми, одне з яких має характер ствердження, а друге — заперечення (чогось одного і того самого). Інакше кажучи, закони суперечності і виключеного третього пов'язані з логічними відношеннями суперечних і контрарних (протилежних) суджень, тобто з відношеннями типу А—Е і А—О або Е—І, як їх звичайно позначають в традиційній логіці².

При цьому закон суперечності найщільніше пов'язаний з відношенням контрарних (протилежних) суджень (типу А—Е), а закон виключеного третього — з відно-

¹ Ці визначення належать Г. І. Челпанову (див. Г. И. Челпанов, Логика, М., 1946, стор. 56—57). Аналогічні визначення зазначених законів як пов'язаних з відношеннями суджень даються і в інших працях (див. «Логика», М., 1956, стор. 273, а також зб. «Вопросы логики», М., 1955, стор. 85).

² Як відомо, в традиційній логіці термін «А» означає загальностверджувальні судження, Е — загальнозаперечні, О — частковозаперечні, І — частковостверджувальні. Правда, математична логіка цими означеннями не користується, а символізує вказані типи суджень за допомогою кванторів загальності й існування або замінює їх у системі числення предикатів логічними формулами таким чином, що з судженням типу А зіставляється формула $(\bar{X} \vee Y)$, з судженням Е — $(\bar{X} \vee \bar{Y})$, І — $(\bar{X} \vee \bar{Y})$, О — $(X \vee Y)$. Проте для простоти і зручності викладу ми будемо користуватися означеннями А, Е, І, О, щоб уникнути додаткового введення понять, специфічних для математичної логіки, але не обов'язкових для викладу розглядуваної проблеми.

шеннями суперечних суджень (наприклад, типу—А—О). «Закон суперечності, — справедливо відзначає проф. К. Бакрадзе, — вирішує питання про логічність судження, *протилежного* істинному. Закон же виключеного третього вирішує питання про істинність судження, *суперечного* хибному»¹. Таким чином, закони суперечності і виключеного третього зумовлюються відношеннями суджень, точніше, відношеннями логічного квадрата (А—Е, А—О, Е—І).

У зв'язку з логічною формою визначається і суть закону достатньої підстави. Адже закон достатньої підстави постулює необхідність розгляду всякої істинної думки як *висновку*, тобто як думки, що логічно обгрунтована через інші думки, доведені як істинні. З цієї точки зору закон достатньої підстави як закон, що встановлює необхідність вивідного знання при логічно правильному мисленні, як закон, що визначає відношення суджень в плані відношення підстави і наслідку, повинен розглядатися у тісному зв'язку з логічною формою висновку. «Таким чином, закон достатньої підстави являє собою узагальнений вираз операцій висновку і цим визначається його значення»².

Проте існує й інша точка зору на зв'язок закону достатньої підстави з логічними формами висновку. Дехто зводить цей закон до структури умовного силлогізму. Такий підхід не позбавлений привабливості, оскільки дозволяє звести закон достатньої підстави до «завжди-істинної» формули типу: $(A \rightarrow B) \rightarrow [(B \rightarrow C) \rightarrow (A \rightarrow C)]$, хоч і збіднює зміст цього закону. Закон достатньої підстави пов'язаний з логічною формою умовиводу, але не зводиться до неї; він узагальнює всі випадки вивідного знання, самий принцип логічного слідування і висновку, що ґрунтується на певних, виражених у посилках чи аргументах підставах³. «Суть закону достатньої підста-

¹ К. Бакрадзе, Логика, стор. 423. (Курсив наш. — С. К.)

² А. В. Савинов, Логические законы мышления, Л., 1958, стор. 257.

³ Звідси не випливає також, що закон достатньої підстави може бути зведений до форми умовного судження. Адже в цій формі відношення підстави і наслідку не доводиться, а приймається умовно, тобто в судженні підстава не виступає як істинна підстава, що визначає необхідність істинного наслідку, як це, наприклад, має місце в умовно-категоричному силлогізмі.

ви полягає в тому, що всяке істинне вивідне судження повинно бути обгрунтоване іншими судженнями, істинність яких встановлена»¹.

Отже, розгляд законів мислення показує, що їх природа визначається у зв'язку з конкретними логічними формами. Так, закон тотожності пов'язаний з логічною формою взагалі, поняттями особливо, закони суперечності і виключеного третього — з відношеннями суджень, характерними для логічного квадрата, а закон достатньої підстави пов'язаний з логічними формами висновку. Це, звичайно, не означає, що кожний закон мислення діє тільки в одній логічній формі і не відноситься до всього мислення в цілому. Адже всі форми мислення органічно пов'язані і взаємно переходять одна в одну як логічно, так і історично. Причому, як уже було показано, в цих переходах одна більш абстрактна, проста логічна форма діалектично знімається другою, більш конкретною, складнішою. Такий характер має перехід від абстрактного поняття до суджень типу А, О, Е, І та їх наступний розвиток, через форми особливості і загальності, в умовиводи на рівні абстрактно-теоретичної діяльності мислення. А відповідно до цих переходів логічних форм взаємно переходять і пов'язані з ними закони мислення.

Історично і логічно мислення є процес, який не може бути визначений однобічно одним законом, оскільки всякий закон «вузкий, неповний, приблизний»².

Логічні закони виражають різні сторони одного і того самого процесу пізнання, і тому в мисленні вони виступають як нерозривне ціле, в якому всі складові моменти тісно пов'язані і взаємно переходять. Тільки в цьому своєму зв'язку логічні закони з абстрактних визначень, якими вони виступають, коли їх відірвати один від одного, перетворюються у вираз конкретних діалектичних категорій, що відображають об'єктивний світ. Наприклад, закон тотожності без моменту відмінності, який в мисленні виражається законами суперечності і виключеного третього, є, як зазначав Ф. Енгельс, абстрактною тотожністю і лише через генетичні зв'язки з іншими законами (представленими взаємними переходами логіч-

¹ К. Бакрадзе, Логика, стор. 426.

² В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 137.

них форм) виступає як конкретна тотожність, тобто узгоджується з діалектичним процесом розвитку пізнання.

Така точка зору впливає не лише з загальнотеоретичних міркувань діалектики, а визначається характером самих логічних законів. Так, закон суперечності генетично пов'язаний з законом тотожності. Не випадково багато хто з логіків розглядали закон суперечності як негативний вираз закону тотожності. На це саме вказує і Ф. Енгельс, характеризуючи закон тотожності ($a=a$) і закон суперечності: «... $a=a$ і в негативній формі: a не може водночас дорівнювати a і не дорівнювати a »¹, тобто розглядає закон суперечності як негативну форму закону тотожності.

У цьому зв'язку перехід (перехід, при якому поняття діалектично заперечується, «знімається» судженням) від абстрактного поняття до суджень типу А, Е, О, І можна розглядати і як перехід закону тотожності від позитивного його виразу до негативного, тобто як зняття його більш конкретними логічними відносинами, на ґрунті яких починає діяти закон суперечності. В свою чергу закон суперечності, як закон, що визначає відношення контрарних суджень, тісно пов'язаний з законом виключеного третього, що визначає відношення суджень, суперечних одне одному. Їх взаємний зв'язок і взаємний перехід, на який вказав ще Арістотель, демонструється логічним квадратом, що може являтися наочним доказом тісного зв'язку і взаємопереходу логічних форм і законів. Що стосується закону достатньої підстави, то він, як закон, пов'язаний з логічною формою висновку, спирається на всі інші логічні закони (тотожності, суперечності і виключеного третього). Це впливає також із самої природи категорії підстави (основи), яка, за влучним визначенням Гегеля, «є єдністю тотожності і відмінності, ... є істина того, чим стали відмінність і тотожність»².

Таким чином, усі логічні закони взаємно зумовлені генетичними зв'язками і в процесі взаємних перетворень логічних форм переходять один в одного. В цій своїй єдності і взаємних переходах закони мислення, як і його

¹ Фрідріх Енгельс, Діалектика природи, стор. 156.

² Гегель, Собр. соч., т. I, М.—Л., 1930, стор. 207.

форми, збігаються з процесом пізнання і визначаються розвитком практики пізнання як відображення об'єктивного світу. Але процес закріплення досвіду відображення певних відношень дійсності логічними законами має історичний характер. У ході історичного розвитку мислення відбувається і диференціація даних законів як формально-логічних закономірностей.

Як же відбувається становлення цих формально-логічних закономірностей теоретичного мислення і яка історична картина їх генезису? Для того щоб висвітлити це питання, розглянемо історичні умови здійсності кожного з логічних законів на ранніх ступенях розвитку теоретичного мислення, коли пов'язані з формально-логічними закономірностями логічні фігури лише народжувались.

У початковий період становлення теоретичного мислення з сфери конкретно-дійового мислення процес логічного формування лише зароджується і не характеризується, як було показано раніше¹, окремими, диференційованими формами понять, суджень і умовиводів. Не з'являються в цих умовах також загальностверджувальні, загальнозаперечні, частковостверджувальні і частковозаперечні судження, тобто судження типу А, Е, І та О. Адже загальні судження є продуктом пізнього розвитку мислення і виникають при високій диференціації логічних форм. Крім того, не з'являються в ранній період формування мислення і логічні відношення суджень, пов'язаних з теоретичною здатністю ствердження і заперечення. «В цьому, — як свідчить П. Блонський, — переконує той факт, що в онтогенезі позитивні судження виникають раніше негативних. «Ні» у дитини спочатку окреме слово, що фігурує в однослівних відповідях або—дещо пізніше—у вказівках, але не в контексті фрази, не в судженні. Навіть коли воно з'являється в судженні дитини, воно спочатку займає своєрідне місце в кінці, начебто знаменуючи цим, що мислення дитини все ще починає з твердження: «я хочу ні». В дитячій мові спонтанне заперечне речення — рідкість принаймні до шкільного віку.

Ранні дитячі судження—звичайно одиничні судження»².

¹ Див. стор. 70—78 цієї книги.

² П. Блонський, *Память и мышление*, стор. 169.

Інакше кажучи, на початковій фазі логічного формування відношення протилежності і суперечності суджень, як і самі судження типу А, Е, О, І, не виникають ще на рівні теоретичного мислення. Звідси випливає, що в цей період не могли існувати в розвиненій абстрактно-логічній формі закони виключеного третього і суперечності, оскільки вони пов'язані з відношенням протилежності і суперечливості суджень. В однаковій мірі не був розвинутий і закон достатньої підстави, оскільки він пов'язаний з логічними формами висновку, які в архаїчний період розвитку теоретичного мислення лише народжувались.

На ранніх ступенях формування абстрактного мислення з'являється лише форма недиференційованої єдності логічних фігур, тобто відбувається процес, пов'язаний із становленням логічних функцій всіх форм мислення. Інакше кажучи, відсутні специфічні логічні форми понять, суджень та умовиводів і розвивається загальна, інтегральна здатність до цих форм. Проте, як вже було показано, з специфічними, диференційованими логічними формами найбільш щільно пов'язані закони суперечності, виключеного третього і достатньої підстави, а із загальною здатністю логічного формування — закон тотожності. Таким чином, природно припустити, що перші, найбільш відчутні наслідки в теоретичному мисленні, яке формується, мав виявити закон тотожності.

Коли врахувати, що діяння цього закону безпосередньо пов'язане з операціями ототожнення, встановлення схожості, то наведене міркування про раннє оформлення закону тотожності добре узгоджується з даними історії мови і онтогенезу мислення. «Уже давно, — справедливо відзначає П. Блонський, — психологи, які вивчали дитину, з безсумнівною впевненістю встановили, що початкова тенденція її — швидше ототожнювати, ніж розрізняти. Тому цілком зрозуміло, що відмінність повинна бути спочатку надзвичайно великою, щоб бути поміченою»¹. І далі: «Із спостережень над ранньою дитячою мовою загальновідомо, як схильні на цій стадії діти змішувати слова з протилежним значенням: теплий—холодний, темно—світло, рано—пізно, вчора—завтра і т. д. Але лінгвісти знаходять те саме і в історії мови: одне і те саме або

¹ П. Блонський, *Память и мышление*, стор. 166.

трохи змінене слово (наприклад, *altus*) має протилежне значення в тій же або спорідненій мові. Як не пояснювати цю «амбівігантність» значень, безсумнівне одне: протилежні поняття не належать до найбільш ранніх»¹. До аналогічних висновків ведуть і дослідження радянського психолога Л. С. Виготського, який показав, що, оперуючи предметами, дитина (в ситуації, коли перед нею ставлять завдання відшукати речі, найбільш схожі і найбільш несхожі з даним зразком) звертає неоднакову увагу на ознаки схожості і відмінності між ними. Отже, «ті ознаки, які відображають у своїй сукупності максимальну схожість з заданим їй зразком, стають начебто в центр уваги і тим самим начебто виділяються, абстрагуються від інших ознак, які залишаються на периферії уваги»². Все це підтверджує думку про генетичну початковість функцій закону тотожності в абстрактному мисленні, що формується.

Разом з тим не можна не відзначити, що в умовах слабої диференціації логічних форм і недорозвиненості законів суперечності, виключеного третього і достатньої підстави закон тотожності сам по собі не міг діяти у звичайному, сучасному вигляді. Адже встановлення відношень тотожності пов'язане з утворенням понять, з високим ступенем абстракції. А ми розглядаємо той період розвитку мислення, коли абстрактні поняття ще не сформувались. Крім того, розвиток відношень тотожності не може бути реалізований без усвідомлення відношень відмінності. В якому ж вигляді мав проявитися у даній ситуації закон тотожності? Відповідь на це запитання дає лише аналіз тієї здатності до логічного формування, яка виникає на ранніх ступенях розвитку теоретичного мислення, точніше, на тих ступенях еволюції мислительної діяльності, коли конкретно-дійове мислення починає замінюватись теоретичним.

Як ми вже бачили, вихідною логічною структурою в процесі формування є структура «слова-речення», тобто структура, що передбачає певну практичну опосередкованість мислення, коли сама дія розкриває єдиний комплекс «слова-речення» чи то функцією поняття,

¹ П. Блоцкий, *Память и мышление*, стор. 167.

² Л. С. Виготский, *Избранные психологические исследования*, М., 1956, стор. 198—199.

чи функцією судження. Ця практична опосередкованість функцій поняття і судження пов'язувала і функцію закону тотожності з конкретно-дійовою сферою здійснення тих чи інших мислительних актів. Інакше кажучи, перш ніж стати розвинутим законом теоретичного мислення, закон тотожності міг набути найбільш розвинутого, порівняно з іншими законами, вигляду спочатку в сфері конкретно-дійового мислення. А це означає, що розвиненій здатності закону тотожності функціонувати в системі конкретно-дійового мислення могла відповідати менш розвинена, але зате теоретично здійснювана здатність до оперування законами суперечності і виключеного третього в системі абстрактного мислення, яка народжувалась.

Дійсно, дані експериментальної психології показують, що чим у більшій мірі ми *практично* встановлюємо відношення тотожності, тим більше ми створюємо ґрунт для *теоретичного* усвідомлення відмінності. Послідовність у теоретичному усвідомленні відношень схожості і відмінності є, як вважає Л. Виготський, зворотною щодо послідовності їх розвитку в плані дії; те, що з'являється раніше у сфері дії, пізніше виступає у сфері теоретичної думки, і навпаки. З цього можна зробити висновок, що історично, на початковій стадії логічного формоутворення, відповідно до своєрідного поєднання конкретно-дійового і теоретичного мислення, до поєднання логічних функцій слова і речення, розвивається і своєрідне поєднання функцій тотожності і відмінності у встановленні логічних законів.

Народжуючись на ґрунті практичного оволодіння операціями встановлення тотожності об'єктів, теоретичне усвідомлення відношень відмінності веде, в свою чергу, до встановлення законів суперечності та виключеного третього в їх формальному вигляді. Проте судження первісно ще не розвинені. А перші форми їх розвитку аж ніяк не зводяться до форм загальностверджувальних і загальнозаперечних суджень. Ось чому навіть з появою перших логічних структур суджень, якими є часткові, а не загальні судження, закони суперечності і виключеного третього не виступають ще в розвинутому вигляді. Замість цих законів, як нам здається, повинна діяти особлива логічна закономірність, що зумовлюється відношенням частковостверджувальних (типу I) і частково-

заперечних (типу O) суджень. У чому ж специфіка цієї закономірності по відношенню до законів суперечності і виключеного третього?

Якщо закон суперечності, оскільки він зумовлюється відношенням суджень типу A і E , стверджуючи хибність одного з цих суджень при істинності другого, допускає, проте, можливість їх взаємної хибності; якщо закон виключеного третього зумовлюється відношеннями суджень типу $A—O$, $E—I$ і стверджує неможливість як одночасної істинності, так і хибності цих суджень (оскільки хибність одного дозволяє судити про істинність другого і навпаки, а середнє виключене), то в ранній період еволюції теоретичного мислення, в зв'язку з відсутністю загальних суджень, замість відношень протилежності ($A—E$), і суперечності ($A—O$, $E—I$) може існувати лише відношення підпротивності ($I—O$). Це відношення підпротивності, тобто відношення між частково-стверджувальними і частковозаперечними судженнями, може визначити можливість особливої форми розвитку логічних законів, яка допускає *одночасну істинність цих суджень і неможливість їх одночасної хибності*. Дана закономірність виступає як форма відмінності, як форма, що однаково генетично передбачає як закон суперечності, так і закон виключеного третього, подібно до того, як відношення підпротивності, що її викликають ($I—O$), історично передбачають розвиток відношень протилежності ($A—E$) і суперечності ($A—O$, $E—I$).

Було б, звичайно, невірно розглядати логічну закономірність відношень суджень підпротивності як особливий логічний закон. Це не логічний закон, а генетично зародкова форма розвитку законів, форма відмінності, в якій внаслідок нерозвиненості відношень протилежності і суперечності суджень, закони суперечності і виключеного третього ще не визначились, не диференціювались. Тільки з розвитком мислення, з проявом загальних суджень ця форма єдності логічних законів приводить до законів суперечності (відношення протилежності) і виключеного третього (відношення суперечності).

Такий процес становлення логічних законів збігається взагалі з розвитком процесу пізнання, в якому категорія відмінності завжди генетично передує, як форма, розвитку протилежності і суперечності. «Мислячий розум (ум) загострює, — пише В. І. Ленін, — притуплену від-

мінність відмінного, просту різноманітність уявлень, до істотної відмінності, до протилежності»¹. В іншому місці В. І. Ленін підкреслює, що процес пізнання виявляє закономірність становлення у мисленні категорій сутності в напрямі: «Тотожність — відмінність — суперечність» і доходить до відкриття основи явищ².

Таким чином, у відповідності з діалектичною природою розвитку процесу пізнання, з закону тотожності і пов'язаної з ним закономірності відмінності розвиваються закони суперечності і виключеного третього. Розвиток цих законів збігається, як вже було зазначено, з розвитком поняття і судження, з появою загальних суджень, з утворенням відношень логічного квадрата (A—E; A—O; E—I; I—O).

У зв'язку з розгорнутою формою діяння цих логічних законів, з появою безпосередніх умовиводів, що визначаються розвитком логічного квадрата, а в дальшому — з появою умовиводів у їх повній формі, або, інакше кажучи, в зв'язку з розвитком суспільно-історичної практики, внутрішнього досвіду в мисленні дедалі більшого значення починає набувати логічний висновок. Мислення починає спиратися не лише на практичний доказ того чи іншого висновку, але акцентує також і на його теоретичному висновку з положень, раніш доведених практикою. Так, з практичних відношень виникають теоретичні, логічні відношення підстави (основи) і наслідку, відношення, які становлять зміст закону достатньої підстави.

Отже, в послідовності від закону тотожності до законів суперечності і виключеного третього і далі до закону достатньої підстави розвиваються закони мислення. Проте було б невірним уявляти цей розвиток, як становлення певних стадій мислення, на кожній з яких діє лише один з логічних законів. Таке розуміння не відповідає дійсному процесові розвитку. Адже з самого початку своєї появи практична діяльність людей завжди була логічною, інакше вона не приводила б до бажаного результату. А це означає, що передумови всіх логічних законів містилися вже у системі конкретно-дійового мислення. Говорячи про певну послідовність у становленні логічних законів, ми, по суті, вирішуємо питання про те,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 129.

² Там же, стор. 120.

який з логічних законів першим набув найбільш розвинутого вигляду в системі конкретно-дійового мислення і тим самим забезпечив умови розвитку для інших законів в їх абстрактно-формальному вигляді як законів теоретичного мислення.

Таким чином, якщо закон тотожності ставиться перед законами суперечності і виключеного третього, то це означає, що він першим набув найбільш розвинутого вигляду в системі конкретно-дійового мислення. А якщо закони суперечності і виключеного третього ставляться перед законом достатньої підстави, то це означає, що вони першими, в порівнянні з законом підстави, набули найбільш розвинутого вигляду як формальні закони теоретичного мислення. Щодо дальшої еволюції закону тотожності, то, забезпечивши умови розвитку законам суперечності і виключеного третього як закономірностям теоретичного мислення, він і сам через них став формальним законом. Адже закономірності, що виражають послідовність думки, тобто закони суперечності і виключеного третього, діалектично «знімають» і мають передумовою її визначеність, недвозначність, тобто дають негативний вираз тому самому принципу тотожності.

Отже, послідовність в становленні логічних закономірностей від закону тотожності до законів суперечності, виключеного третього і достатньої підстави не є довільною: вона виступає як послідовність в трансформації елементів конкретно-дійового мислення в мислення теоретичне, у становленні форм мислення від первісної недиференційованої єдності логічних фігур до розвитку понять і суджень, а через них і умовиводів. В цьому відношенні процес становлення логічних законів виступає в єдності з процесом розвитку мислительної діяльності, пізнання в цілому, з процесом усвідомлення певних логічних категорій.

Зазначаючи, що «у логіці історія мислі повинна, загалом і в цілому, збігатися з законами мислення»¹, В. І. Ленін не лише розкрив методологічні передумови розв'язання цього питання, а й показав основні закономірності історії пізнання, що визначають процес становлення логічних законів. Процес пізнання, вказував

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 302.

В. І. Ленін, іде від пізнання «визначення речі або явища», що пов'язано з категоріями кількості і якості, до пізнання її суті, що пов'язано з послідовними переходами від категорії тотожності до відмінності і основи. «Спочатку, — писав В. І. Ленін, — *мелькають* враження, потім виділяється *дещо*, — потім розвиваються поняття *якості* # (визначення речі або явища) і *кількості*. Потім вивчення і розмірковування спрямовують думку до пізнання тотожності — відмінності — основи — сутності *versus* явища, — причинності *etc.* Всі ці моменти (кроки, ступені, процеси) пізнання спрямовуються від суб'єкта до об'єкта, перевіряючись практикою і приходячи через цю перевірку до істини (= абсолютної ідеї)»¹. Цій закономірності пізнання, яка визначається розвитком від первісної категоріальної безликоності об'єкта (враження, підхід до уявлення про щось) до вичленення категорії якості, кількості, тотожності, відмінності, основи — сутності, відповідає і процес логічного формоутворення та пов'язаний з ним процес становлення логічних законів, що є лише однією з сторін розвитку мислительної діяльності суб'єкта.

Як ми бачили, у вихідному пункті свого розвитку поняття мають комплексний, конкретно-предметний характер, тобто фіксують таке знання про об'єкт, яке не диференціює уявлень про субстрат та атрибут, не диференціює основних діалектичних категорій, не розрізняє якісно-кількісних і субстанціальних уявлень про предмет. Лише відповідно до усвідомлення та вичленення основних діалектичних категорій, ліквідації архаїчної, за висловом О. О. Потебні, «байдужості» первісного імені по відношенню до субстрата й атрибута, еволюціонують абстрактні поняття, що знаходить свій вираз у розвитку суджень від суджень якості і кількості до суджень відношення і модальності. Але розвиток суджень якості і кількості означає появу загальностверджувальних, загальнозаперечних, частковостверджувальних і частковозаперечних висловлювань, тобто суджень типу А, Е, І, О. А поява цих суджень зумовлює, в свою чергу, розвиток логічних законів, що виражають пізнання відношень тотожності, відмінності (протилежності, суперечності) і основи. Інакше кажучи, логічне формоутворення і ста-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 302—303.

Новлення логічних закономірностей є єдиним процесом, в якому розвиткові форм мислення, що виражають пізнання якісно-кількісних і субстанціональних відношень дійсності, відповідає розвиток законів тотожності, суперечності, виключеного третього і достатньої підстави, пов'язаний з усвідомленням категорій тотожності, відмінності (протилежності, суперечності), основи. Закріплюючись у практиці, ця відповідність процесу логічного формоутворення і становлення формально-логічних закономірностей процесові розвитку пізнання від явища до сутності результується, зокрема, виникненням сучасних форм теоретичного мислення та його логічних законів.

Отже, закони мислення не являють собою апріорних принципів, а відповідно до розвитку практики перебувають у стані еволюції. Цей розвиток логічних законів історично збігається з розвитком процесу пізнання, із становленням діалектичних категорій в мисленні, що йде від пізнання тотожності до пізнання відмінності та основи. В зв'язку з цим закони мислення виступають як закріплені практикою діалектичні ступені процесу пізнання, як аксіоматизований багатомільярдним повторенням практики абстрактний вираз відношень тотожності, відмінності, основи, однобічність якого знімається системою взаємно генетичних опосередкувань між законами тотожності, суперечності, виключеного третього і достатньої підстави.

У цьому аспекті й уявляється необрунтованою концепція абсолютного протиставлення діалектичних і логічних законів, що йде від Гегеля. Протиставлення тут має смисл лише в межах окремого, одиничного циклу пізнання, в якому логічні закони (на відміну від діалектичних закономірностей мислення, що визначаються відображенням дійсності в кожному його елементарному акті) виступають у зв'язку не з «зовнішнім», а з «внутрішнім» досвідом суб'єкта, який пізнає. В історичному ж розвитку пізнання і практики, в історії мислення та його формального апарата знімається, разом з відмінністю «зовнішнього» і «внутрішнього» досвіду, всяка протилежність логічних і діалектичних законів, а весь процес становлення пізнавальної діяльності уявляється як відображення, хай навіть на різних рівнях формалізації конкретного змісту думки, об'єктивної діалектики світу.

Без розгляду цього історичного розвитку мислення, зокрема становлення його законів, неможливе послідовне матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, проведення найважливішої тези матеріалістичної гносеології про єдність законів мислення і буття, відносно якої (єдності) так яскраво писав Енгельс: «Над усім нашим теоретичним мисленням панує з абсолютною силою той факт, що наше суб'єктивне мислення і об'єктивний світ підлягають одним і тим самим законам і що через те вони і не можуть суперечити одне одному в своїх результатах, а повинні узгодитися між собою. Факт цей є несвідомою і безумовною передпосилкою нашого теоретичного мислення»¹. Аналіз розвитку суспільно-історичної практики, історії мислення та його законів повністю підтверджує це положення Ф. Енгельса.

Розгляд генезису логічних закономірностей спростовує, таким чином, всі намагання неопозитивістів абсолютизувати формальність логічних законів і видати їх за щось протилежне законам матеріального світу, фіктивність яких вони прагнуть довести.

Мислення підпорядковане одним законам — законам матеріального світу, але (відповідно до розвитку суспільно-виробничої практики, досвіду пізнання) відображення цих об'єктивних законів теоретичним мисленням може виступати на різних рівнях абстракції, що розрізняються конкретністю змісту думки і формальністю логічних структур її виразу. Цим рівням відповідають ті сторони єдиного процесу мислительної діяльності, які ми, в значній мірі умовно, характеризуємо як логічний і гносеологічний аспекти пізнання. Але якщо дані аспекти, як видно з викладеного, виступають як відносний вираз різних сторін окремого циклу пізнання і єдине нерозрізне ціле його історичного розвитку, якщо процес логічного формоутворення і становлення формальних закономірностей мислення збігається з пізнавальним процесом, який відображає об'єктивну діалектику, то в дослідженні проблеми генезису логічних форм і законів ми знаходимо ще одне переконливе підтвердження геніального лєнінського принципу єдності логіки, гносеології і діалектики.

¹ Фрідріх Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 315.

На закінчення розгляду проблеми генезису форм і законів мислення слід спинитись на деяких міркуваннях відносно перспектив розробки даного питання і конкретного прикладання її результатів у різних галузях знання.

Ми намагались інтерпретувати принцип єдності логіки, гносеології і діалектики з точки зору пошуку конкретного механізму, через який процес логічного формоутворення (що визначається діалектикою одиничного, особливого і загального) збігається з процесом переходу від абстрактної категорії до конкретної (який характеризує сферу суб'єктивної діалектики) і з процесом діалектичного пізнання істини — основної гносеологічної закономірності переходу від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Розглянутий матеріал підтверджує наведену точку зору. Тому являє інтерес аналіз механізму, за допомогою якого процес логічного формоутворення збігається з процесом становлення категорій і процесом пізнання істини, на ряді інших галузей знання, зокрема на розвитку конкретних природничо-наукових понять. Такий аналіз дозволив би більш глибоко розглянути проблему єдності логіки, гносеології і діалектики, допомогти розв'язанню ряду методологічних проблем сучасної науки.

Аналіз генезису форм і законів мислення показує, що існує єдина лінія розвитку від прямого практичного маніпулювання об'єктами, що може функціонально нести смислові і логічні навантаження, створювати систему так званого конкретно-дійового мислення, до мислення теоретичного. Велику роль у цьому процесі відіграють три механізми: механізм створення моторної зображальності об'єкта в системі дій, що відбуваються у процесі його обробки; механізм відвернення моторної зображальності об'єкта від самого об'єкта, створення його моторного образу, за допомогою суспільного наслідування діям тих членів первісного колективу, які обробляли даний об'єкт; механізм становлення константного смислу слів як засіб закріплення індивідуального досвіду колективним, як засіб відвернення слова від безпосередньої пов'язаності з наочними ситуаціями діяння; інтеграції «других сигналів» і створення умов логічно-

го формоутворення. Ці механізми використовує сучасна кібернетика в цілях моделювання розумової діяльності, розв'язання завдань повної автоматизації праці.

Гіпотеза про становлення константного смислу слів як головного, на наш погляд, показника логічного формоутворення дозволяє з'ясувати, як зовнішній досвід закріплюється, фіксується внутрішнім досвідом суспільного індивіда, зв'язати аналіз розвитку матеріальної і духовної культури з аналізом розвитку мислительної діяльності. Такий підхід дає можливість виділити найважливіші етапи формування мислительної діяльності в процесі антропогенезу. Ці етапи пов'язані з переходом від безпосередньої практичної детермінації семантичних функцій сигналів про предмети зовнішнього світу і дії над ними до обмеження конкретно-дійової пов'язаності думки сферою предметних уявлень, з наступним переходом до того етапу, коли конкретно-дійова ситуація детермінує вже не смисл сигналу, а логіко-граматичну форму його розкриття.

На даному рівні виступає особлива, ще невідома у логіці, логіко-лінгвістична форма «слова-речення», яка поєднує функції і поняття, і судження. Лише дальший розвиток суспільно-історичної практики диференціює цю форму первісної єдності усіх логічних функцій на формально-логічні структури фіксованого, константного характеру, на фігури думки, що абстраговані від прямої, безпосередньої пов'язаності з наочними ситуаціями дії.

Аналіз логіко-лінгвістичної форми функціональної єдності поняття і судження може вказати на реальні джерела логіко-математичної трактовки логічних фігур як функцій, сприяти вивченню проблеми взаємозв'язку і послідовності форм мислення у логічних системах сучасного знання.

Розгляд процесу трансформації конкретно-дійового мислення у мислення теоретичне висуває цікаву проблему про обертання «практичного» в «логічне». Генезис мислення дає багатий матеріал для її вирішення. Щодо проби показати на матеріалах історії науки, як практика «замикається» фігурами логіки, то ця галузь має ще багато «білих плям». Дослідження їх, мабуть, сприятиме вирішенню ряду логічних проблем розвитку сучасних наукових знань, методологічних питань розвитку технічної логіки, автоматизації взагалі.

В історії мислення виявляється тенденція розвитку від складних багаточленних умовиводів, що містять велике число посилок, до форм скорочених умовиводів шляхом аксіоматизації частини посилок. На цій основі виникає зворотне об'єднання скорочених умовиводів у більш строгі дедуктивні ланцюги. Диференціація логічних форм стимулює на більш високому рівні їх інтеграцію. Але на даному етапі кожен крок у процесі диференціації та інтеграції логічних форм пов'язаний з розширенням аксіоматичної галузі знання. Діалектичний аналіз цього процесу дозволяє оподіватись на більш повне вивчення аксіоматики, на пізнання тенденції майбутнього розвитку логічних форм і його свідомого використання при конструюванні інформаційно-логічних машин.

Процес становлення логічних законів, як і процес логічного формоутворення, пов'язаний з формуванням і становленням діалектичних категорій. Генезис логічних законів опосередковується процесом пізнання діалектичних відношень тотожності, відмінності, протилежності, основи. У ході формування логічних законів історично виділяється ступінь первісної недиференційованої єдності законів суперечності і виключеного третього, що визначається відношенням часткових суджень, підпротивності. Це відношення допускає одночасну істинність логічного зв'язку двох суджень при виключенні їх одночасної хибності. Було б цікаво спробувати на основі даного принципу, без постулювання законів суперечності і виключеного третього, збудувати певний вид логічного мислення і з його допомогою реконструювати ще невідому систему логіки.

Загалом дослідження генезису форм і законів мислення дає незаперечні аргументи проти ряду течій сучасної буржуазної ідеалістичної філософії, зокрема неопозитивізму; розкриває сутність проблеми відображення мисленням дійсності з боку його форм і тим самим дозволяє повніше уявити діалектико-матеріалістичну концепцію розв'язання основного питання філософії, завдання і засоби боротьби за діалектико-матеріалістичний світогляд.

ЗМІСТ

Деякі ідеологічні і теоретичні питання генезису логічних фігур	3
Діалектична природа форм мислення	13
Об'єктивні основи логічних форм	—
Закономірності процесу логічного формоутворення і принцип єдності логіки, гносеології і діалектики	23
Методика вивчення історичної еволюції логічних форм	33
Розвиток мислення в процесі антропогенезу	37
Конкретно-дійове мислення та його специфіка	—
Особливості логічного формоутворення на ранніх ступенях розвитку мислення	65
Еволюція логічних форм у процесі розвитку теоретичного мислення	80
Розвиток понять	—
Розвиток суджень	86
Розвиток умовиводів	94
Проблема становлення логічних законів	103